BENARES SANSKRIT SERIES;

A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.

No. 70.

श्री१०८भगवद्रामानुजाचार्यविनिर्मितो

वेदान्तदीपः ।

बादरायणसूत्राणां संग्रहव्याख्यारूपः ।

श्रीमदाचार्यभट्टनाथस्वामिना संशोधितः ।

VEDÂNTADEEPA,

A GLOSS ON BRAHMASUTRAS,
BY
ŚREE BHAGAVAT RÂMÂNUJÂCHÂRYA.

EDITED BY
ŚREE ÂCHÂRYA BHATTANÂTHASWÂMY.

FASCICULUS II.

BENARES.
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilas Press,
BENARES.

1903.

ति । अविभागश्रुतिरपि नामरूपविभागाभावादुपपद्यत इत्यभिहितम् (१) ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

प्रधानपरमाण्वादिष्वनुपपन्नानाम् "स्वपक्षदोषात्" इत्यादिषूक्तानां सर्वेषां धर्माणां कारणत्वोपपादका(२)नां ब्रह्मण्युपपत्तेश्च ब्रह्मैव कारणम् । प्रधानपरमाण्वादीनां परिमितशक्तित्वाल्लोकदृष्टवस्तुसजातीयत्वाच्चानुपपत्तयः सहस्रशः सन्ति । ब्रह्मणः शास्त्रैकसमधिगम्यतया (३) सकलेतरविसजातीयत्वेनाचिन्त्यशक्तित्वात्सर्वशक्तित्वश्रुतेश्च सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ।)

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च ॥ १ ॥

सांख्यतन्त्रसिद्धः प्रधानकारणवादः किं समीचीनयुक्तिमूल उत नेति संशयः ॥ समीचीनयुक्तिमूल इति पूर्वः पक्षः । घटादिवद्विचित्रसंनिवेशं जगत्कार्यं तद्वदेव सरूपकारणविशेषारब्धम् । सुखदुःखमोहरूपतया सत्त्वाद्यात्मकं जगत्सत्त्वरजस्तमोमूलम् । तत्र महदादिपृथिव्यन्तानां घटादिवत्परिणामित्वाविशेषात्ते जगदुत्पत्तौ कारणकाष्ठा न भवन्ति । तेषां परिमितत्वेना परिमितजगदुपादनाशक्तेरन्यूनातिरिक्तानि साम्यावस्थान्यपरिमितानि सत्त्वरजस्तमांस्यव्यक्तप्रधानादिशब्दाभिधेयानि जगत्कारणम् ॥ राद्धान्तस्तु—रथप्रासादादिनिर्माण-

---

(१) ' अभिप्रायः ' मु० ग० (२) ' त्वोपपादिता ' क०

(३) ' ब्रह्मकारणत्वे शास्त्रैकसमाधिगम्यस्य ब्रह्मणः ' पा०

हेतुभूतदार्वादिवदचेतनं प्रधानं स्वस्वभावाद्यभिज्ञचेतनानधिष्ठितं विचित्रजगद्रचनासमर्थमिति केवलं प्रधानमकारणम् ॥

सूत्रार्थस्तु—अनुमीयत इत्यनुमानम् । तस्याचेतनस्य प्राज्ञानधिष्ठितस्य विचित्रसंनिवेशजगद्रचनानुपपत्तेस्तन्न कारणम् । अचेतनस्य दार्वादेस्तद्ज्ञानधिष्ठितस्य रथप्रासादादिरचनानुपपत्तेर्दर्शनात्तदधिष्ठितस्य रचनाप्रवृत्तेर्दर्शनाच्च (१) चकारात्सत्त्वादीनां द्रव्यगुणत्वेन शौक्ल्यादेरिवोपादानकारणत्वासंभवं समुच्चिनोति । सत्त्वादयो हि कार्यगतलाघवप्रकाशादिहेतुभूताः कारणभूतपृथिव्यादिगतास्तत्तत्स्वभावविशेषाः ॥ प्रवृत्तेश्च । अनुपपत्तेरिति वर्त्तते । प्राज्ञानाधिष्ठितस्य प्रधानस्य विचित्रजगद्रचनानुगुणपरिस्यन्दरूपप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च प्रधानमकारणम् ॥ (२)

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ २ ॥

पयसोऽम्बुनश्च यथा प्राज्ञानधिष्ठितस्यैव दधिभावेन नारिकेलरसादिविचित्ररूपेण च परिणामो दृश्यते तद्वत्प्रधानस्यापि केवलस्य जगदाकारेण परिणाम उपपद्यत इति चेत्परिहराति । तत्रापीति । तदापि पक्षीकृतमित्यर्थः । यत्र रथादावचेतनस्य प्राज्ञाधिष्ठितत्वं दृष्टं तद्व्यतिरिक्तं हि सर्वं पक्षीकृतमेव " योऽप्सु तिष्ठन् " इत्यादिश्रुतेस्तदपि प्राज्ञाधिष्ठितम् ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥

सर्गव्यतिरेकेण प्रतिसर्गावस्थाया अनवस्थितिप्रसङ्गाच्च

(१) इयं पङ्क्तिः क० पुस्तक एवास्ति ।
(२) ' प्रवृत्तेश्च । ' इत्यादिग्रन्थः क० पुस्तके नास्ति ।

केवलं प्रधानमकारणम् । अन्यानपेक्षत्वात्प्रधानस्य सर्वदैव सृष्टिः प्रसज्यते ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ४ ॥

धेन्वादिनोपयुक्तं हि तृणोदकादि स्वयमेव क्षीराकारेण परिणमते (१) तद्वत्प्रधानमपीति च वक्तुं न शक्यते । धेन्वादिनोपयुक्तस्यापि तृणादेः क्षीराकारेण परिणामः प्राज्ञाधिष्ठितत्वादेव भवतीत्यभ्युपेत्यम् (२)। कुतः । अन्यत्राभावात् अनडुहाद्युपयुक्तस्य प्रहीणस्य वा तृणादेः क्षीराकारेण परिणामाभावात् ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ५ ॥

प्राज्ञानधिष्ठितमपि प्रधानं चैतन्यमात्रवपुर्निष्क्रियः पुरुषः स्वसंनिधिमात्रेण सर्गादौ प्रवर्तयति, यथा दृक्शक्तियुक्तो गमनशक्तिविकलः पङ्गुः पुरुषोऽन्धं दृक्शक्तिविकलं प्रवृत्ति शक्ति युक्तं स्वसंनिधानात्प्रवर्तयति यथा चायस्कान्ताश्मा स्वसंनिधानादयः प्रवर्तयति तद्वदिति चेत्परिहराति । तथापीति।तद्वदपि प्रधानस्य प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । तत्र हि पङ्गोः पुरुषस्य गमनशक्तिविकलस्यापि मार्गोपदेशादिव्यापारः कादाचित्को दृश्यते।अन्धस्य चाक्षुषव्यापारविरहेऽपि पङ्गूपदेशादिग्रहणादिश्चेतनधर्मोऽस्ति। अयस्कान्तमणेरप्ययःप्रवृत्तौ कादाचित्कमयःसंनिधानं विद्यते । इह तु संनिधिमात्रातिरेकी तादृशः कश्चिद्विशेष उभयत्रापि न विद्यते । पुरुषसंनिधा-

---

(१) परिपूर्वान्नमेरात्मनपदं कथमिति न विद्मः। अस्ति तु शाङ्करादिभाष्येष्वप्येवं प्रयोगः।

(२) 'एतिस्तु (३।१।१०९)' इति क्यपि तुक् (६।१।७१)। 'अभ्युपेतव्यम्' मु०

नस्य नित्यत्वेन नित्यसर्गप्रसक्तिः । तथा सति प्रतिसर्गाभावोऽ(१) पवर्गाभावश्च॥

आङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ६ ॥

इतश्च । गुणानामुत्कर्षापकर्षरूपाङ्गाङ्गिभावेन जगत्प्रवृत्तिरनुमिता प्रतिसर्गावस्थायां साम्यावस्थानामेकस्योत्कर्षरूपाङ्गित्वानुपपत्तेश्च न संभवति । तत्राप्युत्कर्षोऽस्तीति चेत्सर्वदा सर्गप्रसगः ॥

अन्यथाऽनुमित्तौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ७ ॥

उक्तप्रकाराद्व्यतिरिक्तप्रकारान्तरेण प्रधानानुमितौ च प्रधानस्य ज्ञातृत्वशक्तिवियोगाद्रचनानुपपत्त्यादयो दोषास्तदवस्थाः ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ८ ॥

प्रधानानुमित्यभ्युपगमेऽपि प्रधानेन प्रयोजनाभावान्न तदनुमेयम् । पुरुषस्य भोगापवर्गार्थतया हि प्रधानप्रवृत्तेः सप्रयोजनत्वम् । चैतन्यमात्रवपुषो निष्क्रियस्य नित्यं निर्विकारस्येतरेतराध्यासकृतप्रकृतिदर्शनरूपभोगस्ताद्विवेकरूपोऽपवर्गश्च न संभवति । निर्विकारस्यैव प्रकृतिसंनिधानेन संभवतीति चेत् । उभयोर्नित्यत्वेन सर्वगतत्वेन संनिधानस्य नित्यत्वादपवर्गासिद्धिः । तथाविधसंनिधेरेवापवर्गत्वे भोगासिद्धिश्च ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ ९ ॥

विप्रतिषिद्धं चेदं सांख्यानां दर्शनम् । प्रकृतेः परार्थतया पुरुषो द्रष्टा भोक्ताऽधिष्ठातेत्याहुः । प्रकृतेश्च पुरुषस्य भोगापवर्गार्थतया सप्रयोजनत्वं च (२) । प्रकृत्यैव साध-

---

(१) प्रतिसर्गः प्रलयः । (२) 'आहुः' इति सबन्धः ।

नभूतया पुरुषो भोगमपवर्गं चाश्नुत इति चोक्त्वैव पुरुषश्चैतन्यमात्रवपुर्नित्योनिर्विकारो न द्रष्टा न भोक्ता न कर्तेति च (१)। अत एव पुरुषो न बध्यते न च मोक्षसाधनमनुतिष्ठति न मुच्यत इति वदन्ति । प्रकृतिरचेतनभूतैव पुरुषसंनिधानात्पुरुषधर्मं चैतन्यं स्वस्मिन्स्वधर्मं कर्तृत्वं पुरुषे चानुसंधाय बध्यते मोक्षसाधनमनुतिष्ठति मुच्यत इति चाहुः । अध्यासरूपमनुसन्धानं हि चेतनधर्मः । तथा प्रकृतिरनुपकारिणः पुरुषस्य भोगापवर्गरूपं प्रयोजनं साधयन्त्युपकारिणीति चाहुः । अध्यासरूपबन्धादयः पुरुषस्य न सन्ति चेत्कस्तस्योपकारः । एवमाद्यन्योन्यविरुद्धभाषणादसमञ्जसम् ॥

(महद्दीर्घाधिकरणम् ।)

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् (२)॥ १० ॥

किं काणादपरमाणुकारणवादः समीचीनयुक्तिमूल उत नेति संशयः ॥ समीचीनयुक्तिमूल इति पूर्वः पक्षः । अवयवसंयोगादवयव्युत्पत्तिदर्शनादवयवाल्पत्वप्राचुर्याभ्यां सर्षमहीधरवैषम्यदर्शनाच्चावयवाल्पत्वकाष्ठाऽवश्याभ्युपगमनीयेति परमाणुसिद्धिः (३) ।ते कार्यानुगुण्येन चतुर्विधाः (४)प-

(१) 'आहुः' इतिसंबन्धः ।

(२) प्रधानकारणवादं निरस्य प्रसङ्गात्परमाणुकारणतां निराचष्टे । अनुमानसिद्धत्वाविशेषादुभयोरेकज्ञानेऽपरस्मृतिर्निराबाधा ।

(३) अत्र परमाणुस्त्रसरेणोः षष्ठोऽवयवः । न च त्रसरेणावेवावयवधाराविश्रमोऽस्त्विति वाच्यम् । चाक्षुषद्रव्यत्वेन त्रसरेणोः सवयवत्वात् । कपालवत्तदवयवानामपि महदवयवत्वेन सावयवत्वादित्याशयः ॥

(४) क्षित्यप्तेजोमरुत्संबन्धिन इति बोध्यम् ।

रमाणवो विपाकदशापन्नक्षेत्रज्ञादृष्टसचिवाः (१) परमेश्वराधिष्ठिता (२) द्व्यणुकादिक्रमेण जगदारभन्त इति॥राद्धान्तस्तु—अवयवाः स्वकीयैः षड्भिः पार्श्वैः संयुज्यमानाः स्वस्मान्महान्तमवयाविनमुत्पादयन्तीति परमाणूनामपि तथैवोत्पादकत्वमभ्युपेत्यम्।तथा सति परमाणवोऽपि सांशाः स्वकीयैरवयवैस्ते च स्वकीयैरिति न क्वचित्कारणव्यवस्थितिः॥सूत्रार्थस्तु—महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् । असमञ्जसमिति वर्तते । वाशब्दश्चार्थे । ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घवत्त्र्यणुकद्व्यणुकोत्पत्तिवदन्यच्च तदभ्युपगतं सर्वमसमञ्जसम् ॥ (३)

द्व्यणुकादिक्रमेणारम्भकत्वं कारणानवस्थितेरसमञ्जसं किमत्रान्यदसमञ्जसमित्यत्राह—

उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ ११ ॥

परमाणूनामाद्यं कर्मादृष्टकारितमित्यभ्युपगम्यते । तददृष्टं किमणुगतमुत क्षेत्रज्ञगतम् । उभयथाऽप्यदृष्टस्याकादाचित्कत्वेन सर्वदोत्पादकत्वप्रसङ्गात् कादाचित्कं कर्म न सं-

---

(१) एतेन सर्गप्रवृत्तौ हेतुरुक्तः ।

(२) इत्थं च चेतनानधिष्ठानप्रयुक्तदोषाभावः सूचितः ।

(३) अयमत्र सिद्धान्तनिष्कर्षः। पूर्वोक्तपरमाणुसाधकानुमानद्वयमप्रयोजकम्। अन्यथा षडवयवसंयोगं विनाऽवयव्युत्पादायोगादवयवधाराऽनवस्थाप्रसङ्गः । इत्थं च त्रसरेणुपुञ्जैरेव निर्वाहे नातिरिक्तमवयविनमप्यभ्युपगच्छामः । नचैवं सति विशकलितेष्वपि घटावयवेषु घट इति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यम् । विलक्षणसंयोगविशिष्टस्यैव त्रुटिपुञ्जस्य घटादिप्रतीतिनिर्वाहकत्वाभ्युपगमात् । इत्थं च नास्माकमतिरिक्तचित्ररूपाङ्गीकारनिर्बन्धोऽपीति ॥

भवतीत्यतः कर्मणा परमाणुसंयोगाभावः । विपाकापेक्षत्वेऽपि नानाविधानन्तादृष्टानामेकदैकरूपविपाकश्च न संभवति । अनुमानेनेश्वरासिद्धेरीश्वरेच्छयाऽपि नियमो न संभवति ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादन-
वस्थितेः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्चासमञ्जसम्। समवायो हि जातिगुणादीनां द्रव्यविशेषाभ्यस्यपृथक्सिद्धिहेतुतयाऽभ्युपगम्यते । समवायस्यापि तथाभावे हेत्वपेक्षासाम्यादनवस्थितिः । समवायस्य तथाभावः स्वाभाविक इति चेत् । जातिगुणादीनामेवैष स्वभाव इति युक्तम् ॥(१)

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

इतश्च(२)। समवायसंबन्धस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्संबन्धिनि-

---

(१) समवायस्य स्वस्वरूपमेव संबन्ध इति न तत्र संबन्धान्तरापेक्षेति शङ्काकाराशयः । तर्हि प्रथमं जात्यादीनां तत्तत्स्वस्वरूपस्यैव संबन्धता कुतो नाभ्युपगम्यत इति सिद्धान्तिमतम् । इदं च समवायनानात्वमते । समवायस्यैक्ये पृथिव्यां गन्धसम्बन्धो न जल इति धीर्विराध्यति ॥

(२) ननु समवायस्य स्वरूपसंबन्धेन गतार्थत्वस्वीकारे तत्तत्स्वरूपभेदेनानन्तानां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवम्, नास्माकम्, प्रत्येकजाति समवायस्यैक्यात्, एवं प्रत्येकजातीयगुणादि च समवायस्यैक्याभ्युपगमादिति चेन्न। प्रत्येकजाति च आधेयस्वरूपस्यैव संबन्धत्वस्य स्वीकारात् । गुणादिस्थले तु शुक्लं रूपं न नीलसमवेतम् तच्छुक्लं नैतच्छुक्लसंबन्धि इत्यादिप्रतीत्या प्रतिव्यक्ति सम्बन्धभेदोऽभ्युपगन्तव्यः । एवमभ्युपगमे नित्यत्वाभ्युपगमोऽपि न रुचिर इत्याह ॥ नित्यमेव च भावादित्यनेन ॥

त्त्वमन्तरेण तदनुपपत्तेरवयवावयविनोरुभयोरपि नित्यमेव भावात्कार्यकारणभाव एव न सिद्ध्यति ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

परमाणूनां नित्यत्वनिरवयवत्वादिविपर्ययश्च स्यात् । रूपादिमत्त्वात्तेषां घटादिषु रूपादिमत्सु तथा दर्शनात् । दर्शनादेव हि भवदभिमतं परिकल्प्यते ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

अनित्यत्वादिभयात्परमाणूनां रूपादिशून्यत्वे कार्यगुणस्य कारणगुणपूर्वकत्वासिद्धिः । तत्सिद्धये रूपादिमत्त्वे चानित्यत्वादिप्रसक्तिरित्युभयथा च दोषादसमञ्जसमेव ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

कापिलपक्षे हि श्रुतिन्यायविरुद्धेऽपि सत्कार्यवादादि किंचिद्वैदिकैः परिगृह्यते । काणादे तु कस्य चिदंशस्य वैदिकैः परिग्रहाभावादनुपपन्नत्वाच्च निःश्रेयसार्थिभिरत्यन्तमनपेक्षा कार्या ॥ (१)

(समुदायाधिकरणम् ।)

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः (२)॥ १८ ॥

सौगताश्चतुर्विधाः। प्रत्यक्षसिद्धस्थूलद्रव्यवादिनः केचिद्वैभाषिकाः।अन्ये पृथिव्यादिविज्ञानानुमेयस्थूलद्रव्यवादिनः।ते च सौत्रान्तिकाः। अपरे निरालम्बनविज्ञानमात्रसद्भावं वदन्ति योगा-

(१) इदं चातिभूमिं गतेनाग्रहेण ।

(२) एवं सदातनपरमाणुकारणतावादिनं मूकीकृत्य क्षणिकपरमाणुकारणतावादिविध्वंसनाय प्रयतते ।

चाराः। त्रयोऽप्येते स्वाभ्युपगतवस्तुनः क्षणिकत्वं वदन्ति। अन्ये तु सर्वशून्यवादिनो माध्यमिकाः। तत्राद्ययोर्बाह्यार्थसद्भावमभ्युपगच्छतोर्जगदुत्पत्तिप्रकारो लोकव्यवहारश्च किं सूपपाद उत दुरुपपाद इति संशयः॥ सूपपाद इति पूर्वः पक्षः। तथा हि। पार्थिवाप्यतैजसवायवीया गन्धादियुक्ताः परमाणवः पृथिव्यादिरूपेण संहता भवन्ति। तेभ्यश्च शरीरेन्द्रियविषयलक्षणसंघाताः। तत्रान्तरविज्ञानसंतानो ग्राहकाभिमानारूढ आत्मत्वेनावतिष्ठते। एषु क्षणिकेष्वपि स्थिरत्वादिगोचरबुद्ध्याख्याविद्यया सर्वमुपपद्यत इति जगदुत्पत्तिर्लोकव्यवहारश्च युज्यते॥ राद्धान्तस्तु—क्षणध्वंसिनः परमाणवः कदा संहतौ व्याप्रियन्ते। कदा संहन्यन्ते। संहतौ व्याप्रियन्तस्तस्मिन्नेव क्षणे विनष्टाश्चेत्के पुनः संहन्यन्ते। कश्च विज्ञानात्मा कदा कं विषयं स्पृशति। कश्च कदा कं जानाति। कश्च कदा कमर्थमुपादत्ते। स्प्रष्टा नष्टः स्पृश्यं च नष्टं वेदिता च नष्टो वेद्यं च नष्टम्। कथमन्येन स्पृष्टमन्यो जानाति कथं वाऽन्येन विदितमन्य उपादत्ते। संतानैकत्वे सिद्धेऽपि संतानिभ्यः संतानस्य परमार्थतो वस्त्वन्तरत्वानभ्युपगमात्संतानैकत्वं परमार्थिकमकिंचित्करम्। स्थिरत्वाद्यविद्ययाऽपि संघातोत्पत्तिर्न संभवति। न हि शुक्तिकादिषु रजताद्यविद्यया शुक्तिकारजताद्युत्पत्तिसंभवः। विदुषश्च पूर्वस्य नष्टत्वेनोत्तरेणाविदुषा पूर्वविनष्टेन विदुषाऽनुसंहितार्थोपादानं न संभवति। संस्काराश्रयत्वेन चैकोऽर्थः स्थिरो नोपगम्यते। अतो जगदुत्पत्तिर्लोकव्यवहारश्च दुरुपपाद एव॥ सूत्रार्थस्तु—उभयहेतुकेऽपि समुदाये समुदायाप्राप्तिः। परमाणुहेतुकः पृथिव्यादिसमुदायः, पृथिव्यादिहेतुकः शरीरेन्द्रियस-

मुदायं इत्युभयहेतुकोऽपि समुदायः क्षणिकत्वाभ्युपगमादुक्तेन न्यायेन न सिध्यतीत्यर्थः ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघात-
भावानिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

यद्यपि क्षणिकाः सर्वे भावास्तथाप्यविद्यादीनामितरेतरहेतुकत्वादुपपन्नं लोकव्यवहारादिकम्, अस्थिरेषु स्थिरत्वबुद्धिरूपाविद्यया तत्र तत्र रागद्वेषादयो जायन्ते, इत्येवमादिपरम्परया पुनरप्यविद्येति चक्रवत्परिवर्तत इति चेन्नैतदुपपद्यते। संघातभावानिमित्तत्वात् अविद्यायाः। यद्यप्यविद्याख्या विपरीतबुद्धिः क्षणिकं स्थिरत्वेन विषयीकरोति, तथापि तन्न वस्तुतः स्थिरं भवतीति वस्तुतः स्थिरकार्यं न करोति। अतः संघातभावो न सिध्यतीत्यर्थः। अस्थिरे स्थिरत्वबुद्धियुक्तस्य विज्ञानात्मनस्तदैव नष्टत्वात्कस्य रागद्वेषादयो जायन्त इति रागद्वेषादिपरम्परा च न सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

इतश्च। उत्तरघटोत्पत्तिवेलायां पूर्वस्य विनष्टत्वादज्ञानस्यैव हेतुत्वेनाविशेषात्सर्वेषां सदोत्पत्तिः प्रसज्येत। पूर्वक्षणवर्तिनो देशस्य हेतुत्वोपगमेऽपि देशादेर्विशेषकस्य स्थिरस्यैकस्यानभ्युपगमात्। अविशेषेणोत्तरक्षणवर्तिनस्त्रैलोक्यगतस्य सर्वस्य हेतुः स्यात् ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

असत उत्पत्तौ प्रतिज्ञाविरोधश्च भवताम्। अधिपतिसह-

कार्यादीनां विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वप्रतिज्ञानात् । अथैतत्परिजिहीर्षया पूर्वघटक्षणस्तिष्ठतीत्युच्येत सदा युगपद्धटक्षणद्वयोपलब्धिप्रसङ्गः । न चोपलभ्यते ॥

सतो निरन्वयविनाशोऽपि न संभवतीत्याह—

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोः स्थूलसूक्ष्मविनाशयोरप्राप्तिरित्यर्थः । स्थूलविनाशो मुद्गराभिघाताद्यनन्तरभाव्युपलब्धियोग्यः । सूक्ष्मस्तु प्रतिक्षणभाव्युपलब्ध्यनर्हः । तौ निरन्वयौ न संभवतः । उत्पत्तिविनाशधर्मभागिनो द्रव्यस्याविच्छेदात्तदनन्यत्वमिति सत्कार्यवादस्योपपादितत्वादित्यभिप्रायः । घटादौ कपालादिरूपावस्थया निरन्वयविनाशादर्शनात्प्रदीपनिर्वाणेऽपि सूक्ष्मावस्थाप्राप्तिरित्यविरोधः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

उत्पन्नस्य तुच्छत्वापत्तौ तुच्छादुत्पत्तौ चेत्युभयप्रकारे च दोषात्ते न संभवतः। उत्पन्नस्य तुच्छताऽऽपत्तौ पश्चात्तुच्छादुत्पद्यमानं जगत्तुच्छात्मकमेव भवति । मृत्सुवर्णादेरुत्पद्यमानमृत्सुवर्णाद्यात्मकघटमुकुटादिवत् । अतस्तुच्छताऽऽपत्तिस्तदुत्पत्तिश्च न संभवतः ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

आकाशे तुच्छस्वरूपता न संभवति । अबाधितप्रतीतिसिद्धपृथिव्यादिवदाकाशेऽप्यबाधितप्रतीतेराविशेषात् । प्रती-

यते ह्याकाशे "अत्र श्येनः पतति, अत्र गृध्रः" इति श्येनादेः पतनदेशत्वेन (१) ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

प्रत्यभिज्ञानाच्च घटादेरक्षणिकत्वम्। "तदेवेदम्" इति हि प्रत्यभिज्ञायते। प्रत्यभिज्ञा हि नामातीतवर्तमानकालवर्त्येकवस्तुविषयमेकं प्रत्यक्षज्ञानम्। तस्य कालद्वयसंबन्धविशिष्टमेकमेव वस्तुविषयः। न च तदित्यंशः स्मरणं इदमित्यंशश्च ग्रहणं अतीतकालसंबन्धिनीन्द्रियसंप्रयोगाभावादिति वाच्यम्। तदिदमिति सामानाधिकरण्येन ग्रहणस्यैकत्वेन स्फुरणात्। पूर्वानुभवजनितसंस्कारसचिवेन्द्रियसंप्रयोगयुक्तपुरुषस्य तथा ग्रहणमुपपद्यत एव। अन्वयव्यतिरेकाधीनं हि सर्वत्र सामग्रीपरिकल्पनम्। न च ज्वालादिवत्सादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञेति त्वया शक्यते वक्तुम्।कालद्वयवर्तिनोर्द्वयोः सादृश्यानुसंधातुर्ज्ञातुरेकस्यानभ्युपगमात् ॥

पृथिव्यादिविज्ञानानुमेयत्ववादी तु ज्ञाने नीलपीतादिविचित्राकारं दृष्ट्वा ज्ञानात्पूर्वक्षणवर्तिनं ज्ञाने स्वाकारं समर्प्य विनष्टमर्थमनुमिनोति तत्रोत्तरम्—

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

असतो धर्मिणो धर्मस्यान्यत्र संक्रमणं न संभवति। कुतः। अदृष्टत्वात्।न हि धर्मिणि विनष्टे तद्धर्मस्यान्यत्र संक्रमणं क्वचिद्दृष्टम् ॥

---

(१) केचित्तु तादृशप्रतीतौ वायोरालोकस्य वा विषयत्वमित्याहुः। तन्मतेऽपि शब्दरूपगुणाश्रयस्य कथंतरामभावरूपत्वमिति बोध्यमिति दिक्।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्द्वयोरपि साधारणमिदं दूषणम् । एवं सर्वभावानां क्षणिकत्वाभ्युपगमे सति उदासीनानां निष्प्रयत्नानामप्यैहिकामुष्मिकसर्वार्थसिद्धिः स्यात् । प्रयत्नाद्यनुतिष्ठतः तदानीमेव विनष्टत्वात् । संस्कारादेरपि कस्य चित्स्थिरस्यानुवर्त्तमानस्यानभ्युपगमात् । पश्चादागता सिद्धिरहेतुकीति निष्प्रयत्नानामपि सर्वार्थसिद्धिः स्यात् ॥

(उपलब्ध्याधिकरणम् ।)

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

योगाचाराभिमतो ज्ञानमात्रसद्भाववादः किं समीचीनयुक्तिमूल उत नेति संशयः ॥ समीचीनयुक्तिमूल इति पूर्वः पक्षः । बाह्यार्थसद्भाववादिनाऽपि तत्तदर्थज्ञानस्य प्रकाशमानत्वमवश्याश्रयणीयम् । सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशमानस्य स्वासाधारणेनाकारेण प्रकाश इष्यते । तत्र घटपटादिज्ञानस्य घटपटाद्याकार एवाकारः । अन्यथा घटाद्यसाधारण्यं च तत्तज्ज्ञानस्य न संभवति । एकश्चायमाकार उपलभ्यते । स तु ज्ञानस्यैवेति तद्व्यतिरिक्तार्थसद्भावो न संभवति । तावतैव घटोऽयं ज्ञात इति व्यवहारश्चोपपद्यते । तस्य बहिरिवावभासो निर्मूलत्वाद्विभ्रमकृतः ॥ राद्धान्तस्तु—घटमहं जानामीति सकर्मकस्य सकर्तृकस्य ज्ञाधात्वर्थस्य छेदनादिवत्सर्वलोकसाक्षिकमुपलभ्यमानस्य कर्तृकर्मव्यतिरेकेण केवलस्यैव सद्भावमनुन्मत्तः को ब्रवीति । स्वासाधारणाकारश्च तत्तच्छेदनादिवत्तत्तदर्थव्यवहारयोग्यताऽऽपादनाकारेणोपलभ्यते । एवं छेदनादेरप्याकारो द्विधाभावनादिहेतुतयैव कर्तृगतश्चोपलभ्यते ।

न ह्यमूर्तानां कर्तृकर्मनिरूपणीयस्वाकाराणां कर्माकारत्वमाश्रीयते ॥ सूत्रार्थस्तु—ज्ञानव्यतिरिक्तार्थाभावो न शक्यते वक्तुम् । उपलब्धेः घटमहं जानामीति जानातेः कर्मतया कर्तृतया चोपलब्धेः ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

स्वप्नज्ञानादिवच्च जागरितज्ञानानां न मिथ्यात्वम् । तद्वैधर्म्यात् । निद्रादिकारणदोषबाधकप्रत्ययरहितत्वादित्यर्थः । चकारात्तान्यपि यथार्थानीत्यभिप्रायः ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

न केवलस्यार्थशून्यज्ञानस्य भावः संभवति । क्वचिदप्यनुपलब्धेः । अबाधितप्रतीतिसिद्धस्यासद्भावे सति ज्ञानमात्रस्याप्यसद्भावो न शक्यो निवारयितुमित्यभिप्रायः ॥

(सर्वथाऽनुपपत्त्यधिकरणम् ।)

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३१ ॥

माध्यमिकोक्तसर्वशून्यवादः संभवति नेति संशयः ॥ संभवतीति पूर्वः पक्षः । विज्ञानं घटपटादयश्च सर्वे भावा न सन्ति । कुतः । उत्पत्त्यानिरूपणात् । घटादिभावानां भावात्तावदुत्पत्तिर्न संभवति । घटादिरुत्पद्यमानो हि पिण्डादिकेऽनुपमृदिते नोत्पद्यते । पश्चादभावादुत्पद्यमानो घटादिरभावात्मक एव स्यादिति सर्वशून्यत्वमेव युक्तम् ॥ राद्धान्तस्तु—लोके भावाभावशब्दयोस्तद्बुद्ध्योश्च प्रमाणेनोपलभ्यमानस्यैव वस्तुनोऽवस्थाविशेष एव भावरूपो विषयः । वर्तमानतयोपल-

भ्यमानपृथुबुध्नोदरावस्थाविशेषो भावबुद्धिविषयः। तद्विरोध्यस्थाविशेषोऽभावबुद्धिविषयः (१)। अतो न कुतश्चित्त्वदभिप्रेतं तुच्छत्वं सिध्यति॥ सूत्रार्थः—सर्वथानुपपत्तेश्च। सर्वशून्यवादी सदिति प्रतिज्ञाय स्वाभिप्रेतं साधयत्युतासादिति प्रतिज्ञायाथप्रकारान्तरेण। सर्वथा सर्वशून्यत्वानुपपत्तेः स्वाभिमतासिद्धिः। सद्भावासद्भावयोर्विद्यमानवस्तुधर्मत्वोपपादनात्॥

(एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम्।)

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३२ ॥

जैनमतं युक्तिमदुत नेति संशयः॥ युक्तिमदिति पूर्वः पक्षः। जीवाजीवशब्दाभिलपनीयभोक्तृभोग्यात्मकं जगत्। तच्च सत्त्वासत्त्वनित्यत्वानित्यत्वभिन्नत्वाभिन्नत्वैरनैकान्तिकम्। षड्द्रव्यतत्पर्यायात्मनावस्थितत्वात्। कृत्स्नस्य जगतो द्रव्यात्मना सत्त्वैकत्वनित्यत्वान्युपपन्नानि। पर्यायात्मना च विपरीतानि। पर्यायाश्च घटत्वपटत्वाद्यवस्थाविशिष्टा द्रव्यविशेषाः। द्रव्यस्वरूपस्यैकत्वात्स्थिरत्वात्सद्बुद्धिबोध्यत्वात्तेन रूपेणैकत्वादियुक्तं पर्यायशब्दाभिधेयावस्थाविशिष्टानामनेकत्वादस्थिरत्वादसद्बुद्धिबोध्यत्वात्तेन रूपेणासत्त्वानित्यत्वनानात्वानि युक्तानि। प्रतीतिव्यवस्थाप्यत्वात्सर्वस्य वस्तुन उभयाकारप्रतीतेरुभयमुपपन्नम्॥ राद्धान्तस्तु—एकस्य द्रव्यस्यास्तित्वनास्तित्वादिभिरनैकान्तिकत्वमयुक्तम्। एकस्मिन्वस्तुन्यस्तित्वादेर्विरुद्धस्य छायातपवद्युगपदसंभवात्। तथाहि। द्रव्य-

---

(१) 'तद्विरोधिपिण्डाकारकपालाकारावस्थाविशेषः प्रागभावध्वंसबुद्धिविषयो' क०

स्य तद्विशेषणभूतपर्यायशब्दा(१)भिधेयावस्थाविशेषस्य च "इद-मित्थम्" इति प्रतीतेः प्रकारिप्रकारतया पृथक्पदार्थत्वात् नैकस्मिन्विरुद्धप्रकारभूतसत्त्वासत्त्वस्वरूपधर्मसमावेशो युगपत्संभवति । उत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामविशेषास्पदत्वं च द्रव्यस्यानित्यत्वम् । तद्विपरीतं च नित्यत्वम् । तदेकस्मिन्कथं समवैति । विरोधि धर्माश्रयत्वं च भिन्नत्वम् । तद्विरीतं चाभिन्नत्वम् । कथं वा तदेकस्मिन्समवैति । यथाऽश्वत्वमहिषत्वयोर्युगपदेकस्मिन्नसंभवः । एकस्य पृथिवीद्रव्यस्य घटत्वाश्रयत्वं शरावत्वाश्रयत्वं च प्रदेशभेदेन । न त्वेकेन प्रदेशेनोभयाश्रयत्वम् । यथैकस्य देवदत्तस्योत्पत्तिविनाशयोग्यत्वं कालभेदेन । न ह्येतावता ह्यात्मकत्वमपि तु परिणामशक्तियोगमात्रम् । अतो न युक्तिमज्जैनमतम् ॥ सूत्रार्थस्तु—नैकस्मिन्नसंभवात् । न जैनमतं युक्तम् । कुतः । एकस्मिन्नुक्तरीत्या युगपद्विरुद्धधर्मसमावेशासंभवात् । अतः सूत्रविरुद्धं वेदान्तवादिभिरपि भेदाभेदसमाश्रयणम् (२) ॥

एवं चात्माकात्स्र्न्यम् ॥ ३३ ॥

एव आत्मकात्स्र्न्यं चानुपपन्नं शरीरपरिमाणत्वे ह्यात्मनो बृहतः शरीरादल्पीयसि शरीरे प्रविशतोऽकात्स्र्न्यं अपरिपूर्णत्वं प्रसज्यते । तदानीमल्पपरिमाणत्वात् ॥

---

(१) 'पर्यायस्येत्थंशब्दा' मु०

(२) अयमर्थः । भट्टभास्करेण हि 'जैनोक्तसत्त्वासत्त्वादिसमर्थनवदेव जगद्ब्रह्मणोर्भेदाभेदसाधनमिति सूत्रविरोधस्तन्मते । प्रकारान्तरेण भेदाभेदसाधनं निर्दुष्टं श्रीमत्पितामहचरणैरार्षमतसंग्रहे संक्षेपतो निरूपितम् । केषुचित्पुस्तकेष्वियं पङ्क्तिर्नास्ति ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३३ ॥

तथाविधाल्पत्वावस्थायोगेनाप्यविरोधो न संभवति । घटपटादेरिव विकारतत्प्रयुक्तदोषास्पदत्वप्रसङ्गात् ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३४ ॥

जीवस्य यदन्त्यं परिमाणं मोक्षस्थं तस्य पश्चादेकरूपेणावस्थितेस्तदेव स्वाभाविकपरिमाणमिति, आत्मनस्तत्परिमाणस्य चोभयोर्नित्यत्वात्पूर्वमपि न शरीरपरिमाणत्वसिद्धिरिति पूर्वावस्थायां न विशेषः । अतोऽसङ्गतमेवेदं जैनमतम् ॥

(पशुपत्याधिकरणम् ।)

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३५ ॥

पशुपतिमतं निःश्रेयसार्थिभिरादरणीयमुत नेति संशयः ॥ आदरणीयमिति पूर्वः पक्षः । सकलपुरुषार्थसाधनावबोधित्वेन निखिलवस्तुसाक्षात्कारसमर्थपशुपतिप्रणीतत्वात् ॥ राद्धान्तस्तु-अनादिनिधनाविच्छिन्नपाठसंप्रदायनिरस्तप्रमादादिनिखिलदोषगंधवेदसिद्धपरापरतत्त्वव्यत्ययप्रतिपादनान्निमित्तोपादानभेदाभिधानात्सुराकुम्भस्थापनतत्स्थदेवपूजामुद्रिकाषट्कविज्ञानतद्धारणरूपविरुद्धाचारप्रतिपादनाच्चासामञ्जस्यादनादरणीयमिति ॥ सूत्रार्थस्तु—पत्युरसामञ्जस्यात् । नैकस्मिन्न संभवादित्यतो नेत्यनुवर्त्तते । पत्युः पशुपतेर्मतं नादरणीयम् । कुतः । वेदविरुद्धतत्त्वाचारावबोधित्वेनासामञ्जस्यात् ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

अनुमेयेश्वराभ्युपगमेन हि प्रधानस्याधिष्ठानत्वमीश्वरस्योच्यते । सशरीरस्यैव कुलालादेरधिष्ठानदर्शनादशरीरस्य प्रधानाधिष्ठानानुपपत्तेश्चासमञ्जसम् । सशरीरत्वाभ्युपगमेऽपि तच्छरीरस्य सावयवस्य नित्यत्वेऽनित्यत्वे च दोषः पूर्वोक्त इत्यभिप्रायः ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३७ ॥

क्षेत्रज्ञस्य स्वकरणकलेबराधिष्ठानवदुपपद्यत इति चेन्न । पुण्यापुण्यरूपकर्मनिमित्तत्वात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठानस्येश्वरस्यापि तद्वत्तया तत्फलभोगादिनिखिलतत्स्वभावप्रसक्तेः ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ३८ ॥

वाशब्दश्चार्थे । तथा पुण्यापुण्यवत्त्वेऽन्तवत्त्वं सृष्टिसंहारास्पदत्वमसर्वज्ञता च प्रसज्यत इत्यसमञ्जसमेवदम् ॥

(उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् ।)

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ३९ ॥

सांख्यादिवत्पाञ्चरात्रतन्त्रमप्यप्रमाणमुत नेति संशयः ॥ अप्रमाणमिति पूर्वः पक्षः । "वासुदेवात्संकर्षणो नाम जीवो जायते" इति श्रुतिविरुद्धजीवोत्पत्त्यादिप्रतिपादनात् "चतुर्षु वेदेषु पुरुषार्थमलभमानः" इति वेदानादरश्रवणाच्च ॥ राद्धान्तस्तु—सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां परब्रह्मभावानाम् "अजायमानो बहुधा विजायते" इति श्रुतिसिद्धेच्छावतारप्रतिपादनान्न क्वचिच्छ्रुतिविरोधः । जीवाहङ्कारमनः शब्दाश्च तत्तच्छरीरकाणां सङ्कर्षणादीनामेवाभिधायकाः "तत्तेज ऐक्षत" इति तेजःप्रभृ-

तिशब्दवत् । "चतुर्षु वेदेषु पुरुषार्थमलभमानः" इति चानुदितहोमनिन्दावत् । "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि" इत्यारभ्य "चतुर्षु वेदेषु इतिहासं पुराणं पञ्चमम्" इत्यादिना सर्वेषु विद्यास्थानेषु चात्मवेदनाभाववचनं च वक्ष्यमाणप्रशंसार्थम् । तन्त्रेऽस्मिन्वेदान्तोदितब्रह्मोपासनविधानाद्वेदाविरुद्धतदर्चनाविधानाच्चावगम्यत इति प्रमाणमेव ॥ सूत्रार्थस्तु—"न जायते म्रियते" इत्यादिश्रुतेर्जीवस्योत्पत्त्यसंभवाज्जीवोत्पत्तिवचनाच्च न प्रमाणम् ॥

न च कर्त्तुः करणम् ॥ ४० ॥

"सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञं मन उत्पद्यते" इति मनसः करणस्य कर्तुर्जीवादुत्पत्तिश्च श्रुतिविरुद्धत्वान्न संभवति। "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति मनसो ब्रह्मण उत्पत्तिः श्रूयते ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४१ ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । विज्ञानं च तदादि च विज्ञानादि ब्रह्म । सङ्कर्षणादीनां ब्रह्मभावे सति "अजायमानो बहुधा विजायते" इति श्रुतिसिद्धस्वेच्छावतारस्यैवात्राभिधानात्तदप्रतिषेधः प्रामाण्याप्रतिषेधः । सङ्कर्षणादीनां जीवादिसामानाधिकरण्यनिर्देशस्तेषामाधिष्ठातृतयोपपद्यते ।

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४२ ॥

अस्मिन्नपि तन्त्रे जीवोत्पत्तिविप्रतिषेधाच्चाविरुद्धमिदं तन्त्रम् ॥

"व्याप्तिरूपेण संबन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च ।

स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चितः" ॥

इति पुरुषोत्पत्तिः प्रतिषिध्यते ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचिते वेदान्तदीपे
द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(वियदधिकरणम् ।)

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

वियदुत्पद्यते नेति संशयः ॥ नोत्पद्यत इति पूर्वः पक्षः । निरवयवस्य सर्वगतस्य तस्यात्मन इवोत्पत्त्यसंभवात् । असंभावनीयस्य श्रवणं च न संभवति । अतस्तदुत्पत्तिश्रुतिर्गौणीति ॥ राद्धान्तस्तु—वियदुत्पद्यत एवोत्पत्तिश्रुतेः । अतीन्द्रियार्थविषयया श्रुत्याऽभिहितेऽर्थे निरवयवत्वादिहेतुकं नानुत्पत्त्यनुमानमुदेतुमलम् । आत्मनोऽप्यनुत्पत्तिश्रुतेरेव नित्यत्वम् । न निरवयवत्वादिना ॥ सूत्रार्थस्तु—वियन्नोत्पद्यते । कुतः । अश्रुतेः । श्रुतिः श्रवणम् । असंभावनीयस्य श्रवणाभवात् ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

अस्ति तु वियदुत्पत्तिः । "आत्मन आकाशः संभूतः" इति श्रुतेः । अतीन्द्रियार्थविषयया श्रुत्या प्रमाणान्तराप्रतिपन्नवियदुत्पत्तिप्रतिपादनं संभवत्येव । न "अग्निना सिञ्चेत्" इतिवदयोग्यमित्यर्थः ॥

गौण्यसंभवाच्छब्दाच्च ॥ ३ ॥

"तत्तेजोऽसृजत" इति प्रतिपन्नतेजःप्राथम्यविरोधान्मध्ये वियदुत्पत्तिर्न संभवतीत्युत्पत्तिश्रुतिर्गौणी । "वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्" इत्यमृतत्वश्रवणाच्च ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥

"आत्मन आकाशः संभूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः" इत्यादिषु सर्वत्रानुषक्तस्यैकसंभूतशब्दस्य आकाशे गौणत्वं वाय्वादिषु मुख्यत्वं च संभवति । ब्रह्मशब्दवत् यथैकस्य ब्रह्मशब्दस्यैकप्रकरणे श्रूयमाणस्य " तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते " इति प्रधाने गौणत्वं " तपसा चीयते ब्रह्म" इति ब्रह्मणि मुख्यत्वं च । श्रवणावृत्ताविवानुषङ्गेऽप्यभिधानावृत्तेरनुषङ्गोऽपि तत्तुल्य इत्यभिप्रायः ॥

परिहरति—

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात् ॥ ५ ॥

"येनाश्रुतं श्रुतम्" इति ब्रह्मज्ञानेनाकाशादिसर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अहानिराकाशस्यापि ब्रह्मण उत्पत्त्या तदव्यतिरेकादेव भवति ॥

शब्देभ्यः ॥ ६ ॥

इतश्च । " सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । ऐतदात्म्यमिदम्" इत्यादिभ्यो ब्रह्मणः प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणसर्वात्मत्ववादिभ्यः शब्देभ्यश्च वियदुत्पत्तिः प्रतीयते । "तत्तेजोऽसृजत" इत्यस्मिन्वाक्ये आकाशोत्पत्त्यवचनात्प्रतीयमानतेजःप्राथम्यं समानप्रकरणस्थैः प्रकरणांतरस्थैश्च शब्दैः प्रतीयमानामाकाशोत्पत्तिं न वारयतीत्यभिप्रायः ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

यद्यपि छान्दोग्ये "तत्तेजोऽसृजत" इतिवदाकाशोत्पत्तिः स्वरूपेण नाभिधीयते तथापि तस्मिन्नेव "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्"इत्याकाशादेः सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मविकारत्ववचानाद्यावद्विकारं विभाग उत्पत्तिरुक्तैवेति गम्यते । लोकवत् यथा लोके सर्व एते देवदत्तपुत्रा इत्यभिधाय तेषु केषां चिद्देवदत्ताद्रुत्पत्तिवचनं सर्वेषां तत उत्पत्तिप्रदर्शनार्थमिति गम्यते । आकाशस्यामृतत्ववचनं देवादिवच्चिरकालस्थायित्वविषयमित्यभिप्रायः ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥८ ॥

अनेनैव न्यायेन मातरिश्वनोऽप्युत्पत्तिरुक्ता । नायं न्यायातिदेशः । अधिकाशङ्काभावात् । तत् "तेजोऽतस्तथा ह्याह" इति वायोस्तेजस उत्पत्तिं वक्तुं पृथगुपादानम् ॥

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थः । सतः परमकारणस्य परस्यैव ब्रह्मण उत्पत्त्यसंभवः । तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाद्यनुपपत्तेः संभव उक्त इत्यभिप्रायः ॥

(तेजोऽधिकरणम् ।)

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

आकाशाद्वायुरित्यादिव्यवहितकार्याणि किं स्वानन्तरादाकाशादेः केवलादुत्पद्यन्त उत तच्छरीरात्परस्माद्ब्रह्मण इति संशयः ॥ स्वानन्तरादेवेति पूर्वः पक्षः । "आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः" इति तस्मात्केवलादेवोत्पत्तिश्रवणात् । "एतस्माज्जायते प्राणः" इति परस्माद्ब्रह्मणः सर्वस्योत्पत्तिवा-

दः परम्परयाऽप्युपपद्यते ॥ राद्धान्तस्तु—"तत्तेज ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति ता आप ऐक्षन्त" इति बहुभवनसंकल्पपूर्वकसृष्टयुपदेशात्केवलस्यैतादृशसङ्कल्पानुपपत्तेः "यस्तेजसि तिष्ठन्यस्य-तेजः शरीरम्—यस्याकाशः शरीरम्" इति सर्वेषां परब्रह्मशरीरत्वश्रवणाच्च तत्तच्छब्दवाच्यात्परस्माद्ब्रह्मण एव साक्षात्तेजःप्रभृतीनामपि सृष्टिः ॥ सूत्रार्थस्तु—अतो वायोरेव केवलादुत्पद्यते तेजः । तथा ह्याह "वायोरग्निः" इति ॥

आपः ॥ ११ ॥

अतस्तथाह्याहेति वर्तते । अतस्तेजस एव केवलादाप उत्पद्यन्ते । "तदपोऽसृजत"इति ह्याह ॥

पृथिवी ॥ १२ ॥

एवं पृथिव्यद्भ्य उत्पद्यते। "ता अन्नमसृजन्त" इति ह्याह॥

अन्नशब्देन कथं पृथिव्यभिधीयत इत्यत्राह—

अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १३ ॥

अन्नशब्देन पृथिव्युच्यते । महाभूतसृष्टयधिकारात्पश्चादपि महाभूतरूपकीर्तने "यत्कृष्णं तदन्नस्य" इति रूपकीर्तनात् । समानप्रकरणे "अद्भ्यः पृथिवी" इति पृथिवीशब्दस्य श्रवणाच्च ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिंगात्सः ॥ १४ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । न तेजःप्रभृतयः केवलाः स्वानन्तराणां कार्याणां कारणानि । अपि तु तच्छरीरः परमात्मैव । कुतः । परमात्मसृष्टिलिङ्गात्तथाविधाभिध्यानात् । यथैव हि "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत "इति तथा" त-

त्तेज ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेय ”इति बहुभवनसङ्कल्परूपाभिध्यानं दृश्यते । ईदृशमभिध्यानं परमात्मन एव हि संभवति ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १५ ॥

“ आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः ” इति पारम्पर्यक्रमाद्विपर्ययेण “ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि” इति सर्वेषां ब्रह्मानन्तर्यरूपो यः क्रमः स चात एव तच्छरीराद्ब्रह्मणः सृष्टेरुपपद्यते ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १६ ॥

विज्ञानसाधनत्वेनेन्द्रियाणि प्राणश्च विज्ञानमित्युच्यन्ते । “ एतस्माज्जायते प्राणः” इत्येतद्वाक्यमाकाशतन्मात्रपञ्चकयोरन्तराले विज्ञानमनसी क्रमेणोत्पद्येते इत्येतत्परम् । विज्ञानमनसी इति प्राणस्यापि प्रदर्शनार्थम् । “पृथिव्यप्सु प्रलीयते” इत्यारभ्य “वायुराकाशे प्रलीयते आकाश इन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ ” इति प्रलयक्रमप्रत्यभिज्ञानात्तल्लिङ्गादतो न श्रुत्यन्तरविरुद्धत्वात्साक्षाद्ब्रह्मणः सर्वेषां सृष्टिपरमिदं वाक्यमपि तु श्रुत्यन्तराविरुद्धपारम्पर्यक्रमपरमितिचेत्परिहरति । नाविशेषात् । भूततन्मात्रान्तराले विज्ञानमनसोरुत्पत्तावपि तत्तच्छरीरकब्रह्माभिधायित्वाद्भूतेन्द्रियमनःप्राणशब्दानां सर्वेषां साक्षादुत्पत्त्यविशेषात्तत्परमेवेदं वाक्यम् ॥

लोके तत्तद्वस्तुवाचितया प्रसिद्धस्य शब्दजातस्य ब्रह्मणि वृत्तिरमुख्येत्याशङ्क्याह—

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशोऽभाक्त-
स्तद्भावभावित्वात् ॥ १७ ॥

तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । स्थावरजङ्गमवस्तुव्यपाश्रय-स्तद्व्यपदेशस्तद्वाचिशब्दो ब्रह्मण्यभाक्तो मुख्य एव । कुतः । तद्भावभावित्वात् तेजः प्रभृतिष्वात्मतया ब्रह्मभावभावित्वेन तेजोऽन्नादिशब्दानां वाचकभावस्य । "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति ब्रह्मात्मकस्यैव तेजःप्रभृतिरूपवत्त्वमभाक्तत्वं च । अतः सर्वेऽपि तस्यैव वाचकाः । आत्मतया ब्रह्मभावभावित्वेन तत्प्रकारत्वात्तद्वाचिनां शब्दानां तत्रैव पर्यवसानात् । प्रकारवाचिनां हि शब्दानां प्रकारिणि पर्यवसायित्वेनाभाक्तत्वं गवादिशब्देषु सिद्धम् ॥

(आत्माधिकरणम् ।)

नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १८ ॥

किमात्मोत्पद्यते नेति संशयः ॥ उत्पद्यत इति पूर्वः पक्षः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानादेः । "तोयेन जीवान्व्यससर्ज भूम्याम् । प्रजापतिः प्रजा असृजत" इत्यादिसृष्टिवचनाच्च । नित्यत्वादिश्रुतिराकाशाद्यमृतत्ववचनवन्नेया ॥ राद्धान्तस्तु—नात्मोत्पद्यते । अनुत्पत्तिश्रुतेः "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इति जीवोत्पत्तिः प्रतिषिध्यते । अतो नित्यः । "नित्यो नित्यानां" इत्यादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावगमात् । जीवोत्पत्तिपक्षेऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात् । वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गाच्च । जीवस्य सृष्टिवचनं भोक्तृत्वानुगुणज्ञानप्रकाशाभिप्रायम् । सृष्टेः प्रागविभागवचनं नामरूपविभागाभावादुपपद्यत एव ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

(ज्ञाधिकरणम् ।)

ज्ञोऽत एव ॥ १९ ॥

किं जीवः चैतन्यमात्रवपुरुत जडस्वरूप एवागन्तुकचैतन्यगुण उत ज्ञातृत्वैकस्वरूप इति संशयः ॥ चैतन्यमात्रवपुरिति प्रथमः पक्षः । "विज्ञानं यज्ञं तनुते । यो विज्ञाने तिष्ठन् । ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलम्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ द्वितीयस्तु— सुषुप्तिमूर्छादिषु सतोऽप्यात्मनश्चैतन्यानुपलब्धेर्जाग्रतोऽपीन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्चैतन्यस्य "न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति" इति मुक्तस्य चैतन्यप्रतिषेधाच्च पाषाणकल्प एवागन्तुकचैतन्यगुणः । सर्वत्र कार्योपलब्धेः सर्वत्र सन्निधानाच्छरीरगमनेनैव कार्यसंभवे गतिकल्पनायोगात्सर्वगतश्चेति ॥ राद्धान्तस्तु— "अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते । न पश्यो मृत्युं पश्यति, सर्वं ह पश्यः पश्यति। द्रष्टा श्रोताऽऽघ्राता रसयिता" इत्यादिश्रुतिभ्यो बद्धमुक्तोभयावस्थो ज्ञातैवात्मा । ज्ञानमात्रव्यपदेशस्तु ज्ञानस्य प्रधानगुणत्वात्स्वरूपानुबन्धित्वेन स्वरूपनिरूपकगुणत्वाज्ज्ञानवत्स्वयं प्रकाशत्वाद्वोपपद्यते । सुषुप्तिमूर्छादौ सदेव ज्ञानं कर्मणा संकुचितमनभिव्यक्तमपि जागरादौ विकासितमभिव्यज्यत इति न विरोधः । "न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति" इति सांसारिकभेदाद्यस्मरणविषयम् । "नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्" इत्यादिनैकार्थ्यात् । सर्वगतत्वम् चाणुत्वादिश्रुतेर्विरुद्धम् ॥ सूत्रार्थस्तु—ज्ञोऽत एव । अतः श्रुतेर्ज्ञातैव ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ २० ॥

श्रुतेरिति वर्तते । "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति । ये वैके चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति ।

तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे ” इत्याद्युत्क्रान्तिगत्याग तीनां श्रुतेरणुर्जीवः ॥

स्वात्मना चेतरयोः ॥ २१ ॥

चशब्दोऽवधारणार्थः । यद्यप्युत्क्रान्तौ स्थितस्य शरीर-विश्लेषणं कथं चित्सम्पाद्यमस्ति । उत्तरयोर्गमनागमनयोः स्वात्मनैव सम्पाद्यत्वमवश्याभ्युपेयम् ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २२ ॥

“ योऽयं विज्ञानमयः ” इति जीवं प्रस्तुत्य “ स वा एष महानज आत्मा ” इति महत्त्वश्रुतेर्नाणुर्जीव इति चेन्न । इतरा-धिकारात् जीवेतरपरमात्माधिकारात् । “ यस्यानुवित्तः प्र-तिबुद्ध आत्मा ” इति हि मध्ये परमात्मा प्रस्तुतः ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २३ ॥

“ एषोऽणुरात्मा—यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश”इति सा-क्षादणुशब्दादुन्मानाच्चाणुरेव । उन्मानमुद्धृत्समानम् । “आरा-ग्रमात्रो ह्यवरोऽपि”इत्याराग्रमुद्धृत्य तन्मानत्वं हि जीवस्य श्रूयते॥

आत्मनोऽणुपरिमाणत्वे सकलदेहव्यापिवेदनाद्यनुभवः क-थमित्यत्र मतान्तरेण परिहारमाह—

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २४ ॥

यथा हरिचन्दनबिन्दुर्देहैकदेशवर्त्यपि सकलदेहवर्तिनमा-ह्लादं जनयति तद्वदविरोधः ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमा-

द्धृदि हि ॥ २५ ॥

चन्दनविन्दोर्देहैकदेशविशेषस्थित्यपेक्षस्तथाभावः, आत्मनस्तु न तथेति चेन्न। आत्मनोऽपि तथा भावाभ्युपगमात्। हृदि ह्ययमात्मा स्थित इति श्रूयते "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः" इत्यादौ॥

गुणाद्वाऽऽलोकवत्॥ २६॥

वाशब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः। आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्यावस्थितः। यथा द्युमणिमणिप्रभृतीनामेकदेशवर्तिनामालोकस्तद्गुणोऽनेकदेशव्यापी दृश्यते॥

"विज्ञानं यज्ञं तनुते" इत्यादौ ज्ञानमेवात्मेति व्यपदिश्यते तत्परिहर्तव्यं तत्राह—

व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति॥ २७॥

जानामीत्यात्मगुणत्वेन प्रतीतिव्यतिरेकोऽभ्युपगमनीयः। यथा गन्धवती पृथिवीत्युपलब्धौ गन्धस्तद्गुणस्तद्व्यतिरिक्तः। दर्शयति च श्रुतिः "जानात्येवायं पुरुषः" इति॥

पृथगुपदेशात्॥ २८॥

न केवलं जानामीति पृथगुपलब्धिमात्रम्। आत्मनः पृथक्त्वेनोपदिश्यते ज्ञानम्। "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते" इति॥

विज्ञानमात्मेति व्यपदेशः कथमुपपद्यत इत्यत्राह—

तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्॥ २९॥

ज्ञानगुणसारत्वादात्मनो ज्ञानमिति व्यपदेशः। यथा प्राज्ञः "ब्रह्मणा विपश्चिता। यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इति सर्वज्ञ एव ज्ञानगुणसारत्वात् "सत्यं ज्ञानम्" इति व्यपदिश्यते॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्द-
र्शनात् ॥ ३० ॥

ज्ञानस्य यावदात्मस्वरूपभावित्वाच्च तेन तद्व्यपदेशो न दोषः। खण्डादिषु तथा दर्शनात्। खण्डादिषु यावत्स्वरूपभाविधर्मत्वेऽपि हिगोत्वस्य गौरित्येव व्यपदेशो दृश्यते। चकारादात्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानमिति व्यपदेशो न दोष इत्युच्यते ॥

सुषुप्त्यादिषु ज्ञानस्यानुपलब्धेर्न यावदात्मभावित्वमित्याशंक्याह—

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो हि व्यक्तियोगात् ॥ ३० ॥

तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । सुषुप्त्यादिष्वपि सतो ज्ञानस्यानभिव्यक्तस्य जागरादिष्वभिव्यक्तिसंभवाद्यावदात्मभावि ज्ञानम्। पुंस्त्वादिवत्। पुंस्त्वमिति पुंस्त्वासाधारणधातुरुच्यते। यथा सप्तधातुत्वेन शरीरस्य बाल्येऽपि सतोऽनभिव्यक्तस्य सप्तमधातोर्युवत्वेऽभिव्यक्तिः ॥

एवमात्मनो ज्ञातृत्वमणुत्वं चोक्त्वा पक्षान्तरे दोषमाह—

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगान्यतरानियमो
वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

अन्यथा ज्ञानात्मवादे सर्वगतात्मवादे चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्यवत्प्रसज्येयाताम् । उपलब्ध्यनुपलब्ध्योरन्यतरानियमो वा । ज्ञानात्मवादे तावज्ज्ञानस्य स्वप्रकाशस्वभावत्वात्प्रकाशपर्यायोपलब्धेर्नित्यवत्प्रसक्तिरनिवार्या । ज्ञाने विद्यमाने सति हेत्वन्तरेणानुपलब्धिजननायोगात् ज्ञानमेवानुपलब्धेरपि हेतुरित्यास्थेयम् । ज्ञानस्य सर्वदा वर्तमानत्वात्सर्वदोभयप्र-

सक्तिः । अथ युगपद्विरुद्धकार्यजननायोगात् ज्ञान उपलब्ध्य-नुपलब्ध्योरन्यतरहेतुरास्थीयते तदाऽऽन्यतरनियमः स्यात्। स-र्वगतत्वपक्षे ज्ञानात्मवादिनस्तथैव हेतुः । जन्यज्ञानवादिनोऽपि सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वे सर्वस्यात्मनः संयोगादेर्हेतोः सर्वेषामु-त्करीसा तथैवप्रसक्तिः । अदृष्टोत्पत्तिहेतोरपि सर्वसाधारण-त्वाददृष्टेनापि नावस्था ॥

(कर्त्रधिकरणम् ।)

कर्ता शास्त्रार्थवत्वात् ॥ ३३ ॥

आत्मनो ज्ञातृत्ववत्कर्तृत्वमप्यस्ति नेति संशयः । प्रधा-नस्यैव कर्तृत्वादात्मनो न कर्तृत्वमस्तीति पूर्वः पक्षः । "अहं-कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते । नान्यं गुणेभ्यः क-र्तारं" इत्यादिषु गुणानामेव कर्तृत्ववचनात् ॥ राद्धान्तस्तु— स्वर्गापवर्गसाधनानुष्ठानविधानशास्त्राणामर्थवत्त्वाय कर्तैवात्मा । बोद्धुरेव हि शासनं नाचेतनस्य प्रधानस्य । "यजेत उपासी-त"इति कर्तरि लकारः । अतः कर्तारमेव बोधयति शास्त्रम् ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

उपादानाद्विहारोपदेशाच्च ॥ ३४ ॥

उपादानादुपदिश्यमानाद्विहारोपदेशाच्च । उपदिश्यते ह्युपादानं विहारश्च " एवमेवैष एतान्प्राणान्गृहीत्वा स्वे श-रीरे यथा कामं परिवर्तते" इति। उपादानविहारयोः कर्तृत्वोप-देशाच्च कर्ता ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशवि-

पर्ययः ॥ ३५ ॥

"विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च" इति यज्ञादि-

कर्मस्त्वात्मनः कर्तृत्वव्यपदेशाच्च कर्ता। विज्ञानशब्देन नात्मनो व्यपदेशोऽपि त्वन्तः करणरूपबुद्धेरेवेति चेत्तथा सति विज्ञानेनेति करणविभक्तिनिर्देशः स्यात्॥

उपलब्धिवदनियमः॥ ३६॥

प्रधानस्य कर्तृत्वेनात्मनो भोक्तृत्वमेवेति पक्षे पूर्वोक्तोपलब्ध्यनियमवत्प्रधानस्य सर्वसाधारणत्वाद्भोक्तृत्वानियमः। अन्तःकरणभेदेऽपि सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वेन साधारण्यमनिवार्यम्॥

शक्तिविपर्ययात्॥ ३७॥

बुद्धेः कर्तृत्वे कर्तुरन्यस्य भोक्तृत्वायोगाद्भोक्तृत्वशक्तिरपि बुद्धेरेवेत्यात्मनो भोक्तृत्वशक्तिविपर्ययो हानिरित्यर्थः॥

समाध्यभावाच्च॥ ३८॥

प्रकृतेः कर्तृत्वे मोक्षसाधनभूतसमाध्यभावश्च स्यात्। प्रकृतेरन्योऽस्मीति समाधौ प्रकृतेः कर्तृत्वायोगात्॥

यथा च तक्षोभयथा॥ ३९॥

आत्मनः कर्तृत्वे हि भोगवाञ्छायां करोति अन्यथा न करोतीत्युभयप्रकारव्यवस्थोपपद्यते। यथा तक्षा स्वकार्य इच्छया व्यवस्थितः। बुद्धेः कर्तृत्वे तस्या इच्छाया अभावाद्व्यवस्था न सिध्यतीत्यभिप्रायः॥

(परायत्ताधिकरणम्।)

परात्तु तच्छ्रुतेः॥ ४०॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः॥ ४१॥

जीवस्य कर्तृत्वं किं परमात्मायत्तमुत स्वायत्तमिति संशयः ॥ स्वायत्तमिति पूर्वः पक्षः। विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यप्रसक्तेः। यः स्वबुद्ध्यैव प्रवृत्तिनिवृत्तिसक्तः स एव हि नियोज्यो निग्रहानुग्रहास्पदं च भवति ॥ राद्धान्तस्तु—"अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा। य आत्मानमन्तरो यमयति" इत्यादिश्रुतेः परमात्मायत्तमेव कर्तृत्वम्। तच्च जीवेन स्वबुद्ध्या कृतं प्रयत्नमपेक्ष्य तदनुमतिदानेनेति विधिनिषेधाद्यवैयर्थ्यम्। अत एव निग्रहानुग्रहास्पदं च जीव इति ॥ सूत्रद्वयमपि व्याख्यातम् ॥

(अंशाधिकरणम्।)

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४२ ॥

किं जीवः परमात्मनोऽत्यन्तभिन्नः उत परमात्मैवाज्ञः अथ परमात्मैवोपाधिसंबद्धः परमात्मांशो वेति संशयः ॥ अत्यन्तभिन्न इति प्रथमः पक्षः। "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति। अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात्। सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः" इत्यादिभेदश्रुतेर्जीवपरमात्मनोः कर्मपरतन्त्रतातद्विपरीतत्वश्रुतेश्च। अभेदश्रुतयो नरपतिरेव सर्वलोक इतिवदौपचारिका इति ॥ भेदश्रुतीनामविद्याविषयतयोपाधिसंबंधविषयतया वा मुख्यवृत्तिसंभवात् अभेदश्रुतिमुख्यत्वायाज्ञः परमात्मा उपाधिसंबद्धो वा जीव इति युक्तम् ॥ राद्धान्तस्तु—नानात्वैकत्वव्यपदेशात्परमात्मनः सत्यसङ्कल्पत्वसर्वज्ञत्वनिरवद्यत्वश्रुतेरज्ञत्वोपाधिसंबन्धाद्यनुपपत्तेर्जीवशब्दस्य जीवशरीरकपरमात्मवाचित्वेन "तत्त्वमसि। अयमात्मा ब्रह्म" इति सामानाधि-

करणयस्य मुख्यत्वात्, शरीरशरीरिणोर्विशेषणविशेष्यभूतयोः स्वरूपस्वभावभेदेन च भेदश्रुतेश्च मुख्यत्वात् विशिष्टवस्त्वेकदेशतया च विशेषणस्य परमात्मांशो जीवः । नानाव्यपदेशादभेदव्यपदेशादन्यथा च भेदव्यपदेशाच्च । उक्तरीत्योभयमुख्यत्वमित्यभिप्रायः । "ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासाः" इत्यादिदाशकितवादित्वमप्यधीयत एके शाखिनः । सर्वजीवव्यापित्वादभेदोपदेशस्य तत्रात्यादरः प्रतीयत इत्यर्थः ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णाच्चांश एव जीवः " पादोऽस्य विश्वा भूतानि " इति । पादशब्दोंऽशवाची ।

अपि स्मर्यते ॥ ४४ ॥

" ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति जीवस्य परमात्मांशत्वं स्मर्यते च ॥

एकद्रव्यैकदेशत्वं ह्यंशत्वं, अतो जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वेन जीवदोषा ब्रह्मदोषा एवेत्याशङ्क्याह–

प्रकाशादिवत्तु नैवं परः ॥ ४५ ॥

तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । प्रकाशवतां मणिद्युमणिप्रभृतीनां विशिष्टानां विशेषणभूतः प्रकाशो यथांशः तद्वज्जीवशरीरतया जीवविशिष्टस्य ब्रह्मणोंशो जीवः । विशिष्टवस्त्वेकदेशतया विशेषणस्य विशेषणं विशिष्टांशः । आदिशब्दात् द्रव्यविशेषणतैकस्वभावजातिगुणशरीराणि गृह्यन्ते । विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदाद्विशेषणभूतो जीवो यत्स्वरूपो

यत्स्वभावश्च नैवं परः सर्वज्ञः सत्यसङ्कल्पो निरवद्य-श्चेत्यर्थः ॥

स्मरन्ति च ॥ ४६ ॥

प्रकाशादिवज्जीवस्यांशत्वं पराशरादयः स्मरन्ति च—
"एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ।
परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥"
तथा परं प्रति शरीरत्वं च—
यत्किंचित्सृज्यते येन सत्त्वजातेन वै द्विज ।
तस्य सृज्यस्य संभूतौ तत्सर्वं वै हरेस्तनुः ॥" इति ॥
ब्रह्मांशत्वेन च सर्वेषामात्मनां समत्वाद्वेदाध्ययनादौ केषांचिदनुज्ञा केषांचित्परिहारश्च कथमुपपद्यते तत्राह—

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरा-
दिवत् ॥ ४७ ॥

ब्राह्मणादिशुच्यशुचिदेहसंबन्धादनुज्ञापरिहारावुपपद्येते । यथा ज्योतिषोऽग्नेरन्नस्य च शुच्यशुचिदेहसंबन्धादनुज्ञापरिहारौ तद्वत (यथा श्रोत्रियागारादग्निराह्रियते, श्मशानादेस्तु परिह्रियते, यथा चान्नादिः श्रोत्रियादेरनुज्ञायते, अभिशस्तादेश्च परिह्रियते ॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४८ ॥

जीवात्मनः प्रतिशरीरं भिन्नत्वादणुत्वेन तत्र तत्रावच्छिन्नत्वाच्च भोगाव्यतिकरः । अज्ञब्रह्मजीववादे उपाधिसंबन्धिब्रह्मजीववादे चाज्ञानसंबन्ध्युपाधिसंबन्धि च ब्रह्मैवेति भोगव्यवस्था न सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥

आभासा एव च ॥ ४९ ॥

अज्ञब्रह्मजीववादे सर्वज्ञस्य ब्रह्मणोऽज्ञानकल्पनास्वरूपतिरोधानकल्पनाहेतव आभासा एव । चकारान्निरवद्यत्वादि श्रुतिविरोधश्च ॥

पारमार्थिकोपाधिसंबन्धिब्रह्मजीववादे अनाद्यदृष्टप्रवाहेणोपाधिप्रवाहानादित्वात्तत्संबन्धिनि ये दोषा न ते ब्रह्मणि प्रसज्यन्त इत्यत आह–

अदृष्टानियमात् ॥ ५० ॥

अदृष्टैस्तत्कृतोपाधिभिश्च ब्रह्मणश्छेदासंभवात्तत्कृता दोषा ब्रह्मणि भवेयुः ॥

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५१ ॥

अदृष्टहेतुभूताभिसंध्यादिष्वप्युपाधिब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वंतराभावात्पूर्वोपाधियुक्तं ब्रह्मैवेति न कश्चिद्विशेषः ॥

प्रदेशभेदादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५२ ॥

उपाधिसंबन्धिब्रह्मप्रदेशादनुपहितब्रह्मप्रदेशो भिद्यतेऽतो व्यवस्थेति चेन्न। उपाधिषु गच्छत्सु पूर्वमनुपहितब्रह्मप्रदेशस्यान्तर्भावात् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ।)

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

किं जीववदिन्द्रियाण्यपि नोत्पद्यन्त उत वियदादिवदुत्प-

द्यन्त इति संशयः ॥ नोत्पद्यन्त इति पूर्वः पक्षः । प्रलयकालेऽवस्थानश्रुतेः। उत्पत्तिवादा जीवोत्पत्तिवादवन्नेयाः। "असद्वा इदमग्र आसीत्–ऋषयो वा व तेऽग्रे सदासीत्–प्राणा वा ऋषयः" इति हीन्द्रियाणां तदानीं स्थितिः श्रूयते ॥ राद्धान्तस्तु–प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणात् इन्द्रियाणाम्" एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इत्युत्पत्तिश्रुतेरुत्पत्तिनिषेधनिसत्ववचनाभावाच्च वियदादिवदुत्पद्यन्ते। "प्राणा वा ऋषयः" इति प्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्माऽभिधीयते॥ सूत्रार्थः–तथा प्राणाः। यथा जीवा नोत्पद्यन्ते तथैवेन्द्रियाण्यपि ॥

गौण्यसंभवात्तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ २ ॥

चस्त्वर्थः। तुशब्दात्पक्षो व्यावृत्तः। इन्द्रियाण्युत्पद्यन्त एव। कुतः। तत्प्राक्श्रुतेः। तस्य परमात्मन एव प्रागवस्थानश्रुतेः" सदेव सोम्येदमग्र आसीत्। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्। एको ह वै नारायणः आसीत्" इति। प्राणशब्दस्य "प्राणमभिसंविशंति" इति परमात्मन्यपि प्रसिद्धेः। ऋषित्वं हि द्रष्टृत्वम्। तत्तु तस्यैव संभवति। बहुत्वासंभवाद्बहुवचनश्रुतिर्गौणी। एषां प्रागवस्थानासंभवात् ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ३ ॥

इतश्च। वाचः परमात्मव्यतिरिक्तनामधेयस्य तत्पूर्वकत्वात् तत्तद्वस्तुसृष्टिपूर्वकत्वात्, "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्याम्" इत्यादिश्रुतेः, परमात्मैव तदा प्राणशब्दनिर्दिष्टः ॥

(सप्तगत्यधिकरणम्।)

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ४ ॥

किमिन्द्रियाणि सप्तैवोत एकादशेति संशयः ॥ सप्तैवेति पूर्वः पक्षः । " सप्त प्राणाः प्रभवंति"इत्यादिषु सप्तानामेव जीवेन सह संचारश्रवणात् "यदा पञ्चावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च" इति सप्तानामेव योगकाले ज्ञानानीति विशेषितत्वाच्च श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तैव । राद्धांतस्तु—श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि च कर्मेन्द्रियाणि मन इत्येकादश । वाग्घस्तादीनामपि श्रोत्रादिवत्कार्यभेदेन जीवोपकरणत्वाविशेषात् । "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः । इन्द्रियाणि दशैकं च" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । वागादीनां जीवेन सह गमनाभावात् सप्तानामेव गतिश्रवणम् । योगकाले विशेषणं च ज्ञानेन्द्रियाणां मनसस्तद्वृत्तिरूपबुद्धेश्च प्राधान्यात् ॥ सूत्रार्थः—सप्तानामेव गतिश्रवणात् ज्ञानानि पंच मनो बुद्धिश्चेति विशेषितत्वाच्च तानि सप्तैव ॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ५ ॥

नैवं न सप्तैवेद्रियाणीत्यर्थः । श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि पंच हस्तादीनि च कर्मेन्द्रियाणि पंच मन इत्येकादश । तत्र श्रोत्रादीनि जीवेन सह शरीरांतरगमनेऽपि गच्छंति । वाग्घस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि तु स्थिते शरीरे तेनैव सहोत्पत्तिविनाशयोगीन्युपकारीणि । अतो नैवमित्यन्वयः । जीवे देहान्तरवस्थित एषां जीवोपकारकत्वाविशेषात् " दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः " इत्यादिवचनाचेत्यभिप्रायः । आत्मशब्दो मनोवाची । इतोऽधिकव्यपदेशो मनोवृत्तिभेदविषयः ॥

(प्राणाणुत्वाधिकरणम् ।)

अणवश्च ॥ ६ ॥

इन्द्रियाणि किं सर्वगतान्युताणुपरिमाणानीति संशयः ॥ सर्वगतानीति पूर्वः पक्षः । " त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः " इति प्राणानामानन्त्यश्रवणात् ॥ राद्धान्तस्तु—" प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति " इति प्राणानामुत्क्रान्तिश्रवणात्परिमितत्वे सत्यप्रत्यक्षत्वादणवः । आनन्त्यश्रुतिस्तु " अथ यो ह वै ताननन्तानुपास्ते " इत्युपासनविधानादुपासनफलबाहुल्यविषया ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ७ ॥

श्रेष्ठः प्राण उत्पद्यते । नात्र न्यायातिदेशः । अधिकाशङ्काभावात् । पृथग्योगकरणमुत्तरत्र चिन्तार्थं । श्रेष्ठः पञ्चवृत्तिः प्राणः । श्रैष्ठ्यं तु प्राणसंवादे तस्य श्रैष्ठ्याभिधानात् ॥

(वायुक्रियाधिकरणम् ।)

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ८ ॥

किमयं श्रेष्ठः प्राणो वायुमात्रमुत तत्क्रिया अथ वायुरेव कं चन विशेषमापन्न इति संशयः । वायुमात्रमिति प्रथमः पक्षः । "यः प्राणः स वायुः" इति व्यपदेशात् ॥ वायुमात्रे प्राणप्रसिद्ध्यभावादुच्छ्वासनिःश्वासरूपवायुक्रियायां प्राणप्रसिद्धेः वायोः क्रियाविशेष एव प्राण इति द्वितीयः ॥ राद्धान्तस्तु—न वायुमात्रं तत्क्रियामात्रं वा प्राणः । अपि तु देहधारणयोग्यतारूपविशेषमापन्नो वायुः । " एतस्माज्जायते प्राणः—खं वायुः" इति वायुप्राणयोः पृथगुत्पत्त्युपदेशात् । क्रियायाश्च पृथगुपदेशो न संभवति । तेजःप्रभृतिष्वदर्शनात् । चक्षुरादिकरणैः सह जीवोपकरणतयोपदेशात् देहेन्द्रियधारणरूपोपकाराधिक्यात् चक्षुरादि-

भ्यः प्राधान्यवचनाच्च न क्रियामात्रम् ॥ सूत्रार्थः—वायुमात्रं तत्क्रिया वा न प्राणः । पृथगुपदेशात् । प्राणो जायते खं वायुः इति हि पृथगुत्पत्तिरुपदिश्यते ॥

वायोः पृथगुपदिष्टतया तस्मादन्योऽयं प्राणः किमग्न्यादिवद्भूतान्तरमित्याशङ्क्याह–

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ ९ ॥

तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । प्राणो न भूतान्तरमपि तु वायुरेवावस्थान्तरमापन्नः । चक्षुरादिवज्जीवोपकरणम् । तच्चोपकरणत्वमुपकरणभूतैरिन्द्रियैः सह शिष्ट्यादिभ्योऽवगम्यते । शिष्टिः शासनमुपदेशः । उपदिश्यते हि अयं प्राणश्चक्षुरादिभिः सह प्राणसंवादादिषु । तत्सजातीयत्वे हि तद्युज्यते । प्राणशब्दगृहीतेषु करणेषु अस्य " अथ यो ऽयं मुख्यप्राणः " इति विशेष्याभिधानमादिशब्देनोक्तं। तदपि तत्सजातीयत्वे हि भवति॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि

दर्शयति ॥ १० ॥

करणं क्रिया। अकरणत्वं क्रियारहितत्वम् । जीवोपकरणभूतस्यास्य प्राणस्य जीवोपकारक्रियारहितत्वेऽपि न दोष उद्भावयितुं शक्यः । यतः श्रुतिरेव तथा दर्शयति उपकारप्रकारं दर्शयाति । "यस्मिन्नुत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरं दर्शयते स वः श्रेष्ठः" इति वागादिमुख्यप्राणपर्यन्तं करणानि प्रत्येकमभिधाय प्राणोत्क्रमणे शरीरेन्द्रियशैथिल्याभिधानात् ॥

प्राणापानादिनामविभाग एक एव प्राण इत्याह—

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ ११ ॥

प्राणापानादिवृत्तिभेदात्प्राण एव पञ्चधा व्यपदिश्यते। मनोवत् यथैकमेव मनः कामादिवृत्तिभेदेन तैस्तैः शब्दैरभिधीयत इति श्रुतिराह "कामः संकल्पः" इत्यारभ्य "ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव" इति। एवं अपानादिसमानपर्यंतान् व्यपदिश्य "एतत्सर्वं प्राण एव" इति व्यपदेशात् प्राण एव पञ्चवृत्तिरिति गम्यते ॥

(श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम्।)

अणुश्च ॥ १२ ॥

किमयं प्राणः सर्वगतोऽथाणुरिति संशयः ॥ सर्वगत इति पूर्वः पक्षः। "स एभिस्त्रिभिर्लोकैः समः" इत्यादिना प्राणस्यानन्त्यव्यपदेशात् ॥ राद्धान्तस्तु-"तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति" इत्युत्क्रान्तिवचनादिन्द्रियवत्प्राणश्चाणुः। एवमणुत्वे निश्चिते सर्वस्य प्राणायत्तस्थितित्वेन वैभववादः ॥ सूत्रमपि-व्याख्यातम् ॥

ज्योतिराद्यधिष्टानं तु तदामननात्प्राणवता शब्दात् ॥ १३ ॥

अग्न्यादीनां जीवस्य चेन्द्रियाधिष्ठानं परमात्मायत्तमिति "परात्तु तच्छ्रुतेः" इत्युक्तमेव स्मारयति विषयव्याप्तिज्ञापनाय। प्राणवता जीवे न सह ज्योतिरादेरग्न्यादेर्वागाद्यधिष्ठानं तदामननाद्भवति। आमननं आभिमुख्येन मननम्। तत्संकल्पादेव भवतीत्यर्थः। "योऽग्नौ तिष्ठन्-अग्निमन्तरो यमयति" इत्यादि-शब्दात् ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १४ ॥

सर्वेषामात्मतयाऽनुप्रविश्य सर्वनियमनस्य नित्यत्वात्परमात्मनोऽवर्जनीयत्वादित्यर्थः । " तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् " इति श्रुतेः ॥

(इन्द्रियाधिकरणम् ।)

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १५ ॥

किं प्राणशब्दनिर्दिष्टाः सर्वे एवेन्द्रियाणि उत श्रेष्ठव्यतिरिक्ताः प्राणा इति संशयः ॥ सर्वे एवेति पूर्वः पक्षः । सर्वेषामविशेषेण प्राणशब्दनिर्देशात्करणत्वाच्च ॥ राद्धान्तस्तु—श्रेष्ठव्यतिरिक्ताः प्राणा इन्द्रियाणि । तेष्वेव इन्द्रियशब्दनिर्देशात् " इन्द्रियाणि दशैकं च " इत्यादौ । एषामपि प्राणशब्दनिर्देशः प्राणाधीनवृत्तित्वेन । तथा च श्रुतिः "त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् तस्मादेत एतेन व्याख्यायन्ते" इति । रूपमभवन् तदधीनवृत्तयोऽभवन् इत्यर्थः ॥ सूत्रार्थः—श्रेष्ठादन्यत्र ये प्राणास्त इन्द्रियाणि तेष्वेव तद्व्यपदेशादिन्द्रियव्यपदेशात् ॥

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ १६ ॥

"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति मनस इन्द्रियेभ्यो भेदेन प्राणस्योत्पत्तिश्रुतेः । इन्द्रियेषूपरतेष्वपि प्राणवृत्तेर्दर्शनेन प्राणवृत्तिवैलक्षण्याच्च ॥

(संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ।)

संज्ञामूर्त्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ १७ ॥

किं प्रपञ्चव्यष्टिसृष्टिर्जीवभूताच्चतुर्मुखात् उत तच्छरीर-

कात्परमात्मन एवेति संशयः ॥ केवलात् चतुर्मुखादिति पूर्वः पक्षः । " अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति व्यतिरेकश्रुतेः । जीवस्य परमात्मांशत्वेन "व्याकरवाणि " इत्युत्तमपुरुषनिर्देशोऽपि कथं चिदुपपद्यते ॥ राद्धान्तस्तु—"नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणि " इति त्रिवृत्करणं कुर्वत एव नामरूपव्याक्रियोपदेशात्परमात्मन एव नामरूपव्याकरणरूपव्यष्टिसृष्टिः । त्रिवृत्करणं तु न चतुर्मुखेन कर्तुं शक्यम्। अण्डसृष्ट्युत्तरकालभावित्वाच्चतुर्मुखोत्पत्तेः । त्रिवृत्कृतैरेव तेजोऽबन्नैरंडसृष्टिसंभवाच्च । "तदंडमभवद्धैमं—तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा" इति हि स्मर्यते ।

"नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहितिं विना ।
नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।
महदाद्या विशेषांता ह्यंडमुत्पादयंतित ॥ " इति ।

अतश्चतुर्मुखशरीरकात्परमात्मन एव व्यष्टि सृष्टिः । एवं सति व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषनिर्देशः संमंजसः । अनेन जीवेनेति व्यतिरेकनिर्देशोऽपि जीवशरीरकेणात्मना इत्यन्वयात्समंजसः । जीवशब्दस्तेजःप्रभृतिशब्दवज्जीवशरीरकब्रह्मवाचीति ह्युक्तम् । जीवेनात्मनेति सामानाधिकरण्यं च मुख्यम् । "प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति समानकर्तृकत्वनिर्देशश्च मुख्यः ॥ सूत्रार्थः—तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । नामरूपक्लृप्तिः परमात्मन एव । कुतः । त्रिवृत्करणं कुर्वत एव नामरूपव्याकरणोपदेशात् । त्रिवृत्करणं तु परमात्मन एव कर्मेत्युक्तम् ॥

"अन्नमशितं त्रेधा विधीयते" इत्यादिना चतुर्मुखसृष्टवस्तुषु त्रिवृत्करणप्रकारो ह्युपादिश्यते अतश्चतुर्मुखेन केवलेन तच्छक्यमित्याशंक्याह—

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ १८ ॥

"तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि" इति निर्दिष्टं त्रिवृत्करणं "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते" इत्यादिना नोपादिश्यते। "तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं यो मध्यमस्तन्मासं योऽणिष्ठस्तन्मनः" इति मांसाद्यपि हि भौममेवोपादिश्यते। "अन्नमशितं त्रेधा" इति प्रक्रमात् "अन्नमयं हि सोम्य मनः" इति वाक्यशेषाच्च। तेजोऽबन्नानां त्रिवृत्करणप्रकारे ह्युपादिश्यमाने मांसमनसोः पुरीषाद्भौमादणुत्वेनाणीयस्त्वेनाप्यत्वं तैजसत्वं च प्रसज्यते। तथेतरयोरपि पर्याययोः "आपः पीताः तेजो ऽशितम्" इति पर्याययोस्त्रयाणां त्रयाणां भागानां यथाशब्दमाप्यत्वं तैजसत्व मेवोपादिश्यते। तत्रापि ह्यापः पीताः। तेजोऽशितमिति हि प्रक्रमः। पुरीषमांसमनांसि पृथिवीविकाराः, मूत्रलोहितप्राणा अब्विकाराः, अस्थिमज्जावाचस्तेजोविकारा इति प्रतिपत्तव्यम्। वाक्यशेषोपि "आपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक्" इति। प्रागुक्तत्रिवृत्करणप्रकारे हि मूत्रप्राणयोः स्थविष्ठत्वाणीयस्त्वाभ्यां भौमत्वतैजसत्वप्रसक्तिः। तेजोऽशितमित्यत्रापि पूर्वयोर्भौमत्वाप्यत्वापत्तिः। अतोऽत्र प्रागेव त्रिवृत्कृतस्यान्नादेः तस्यैव त्रेधा परिणाम उपादिश्यते। "तस्य यः स्थविष्ठो भागस्तत्पुरीषमथ यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः" इति मांसाद्यपि भौममेवोपादिश्यते ॥

प्रागेव त्रिवृत्कृतं चेत्कथं केवलान्नादिशब्दैरुच्यत इत्यत्राह—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ १९ ॥

वैशेष्यं विशेषभावः । त्रिवृत्कृतेऽप्येकैकस्मिन् तत्र तत्रान्नाद्याधिक्यरूपविशेषभावादन्नादिवादः । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्तिद्योतनार्था ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तोऽध्यायः ॥

वेदान्तदीपे

तृतीयोऽध्यायः ।

(तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ।)

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननि-
रूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

देही देहान्तरगमने देहकारणभूतैर्भूतसूक्ष्मैः संयुक्तो गच्छति नेति संशयः ॥ न संयुक्तो गच्छतीति पूर्वः पक्षः । देहारंभाय तत्र भूतसूक्ष्मणां सुलभत्वात् ॥ राद्धान्तस्तु—पञ्चाग्निविद्यायाम् "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति । इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामद्भिर्भूतान्तरसंसृष्टाभिः सह जीवस्य गमनं प्रतीयते इति भूतसूक्ष्मैः सहैव गच्छति ॥ सूत्रार्थस्तु—तदन्तरप्रतिपत्तौ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिरित्यत्र मूर्तिशब्देन देहः प्रस्तुत इतितच्छब्देन देहः परामृश्यते। तदन्तरप्रतिपत्तौ देहान्तरगमने रंहति संपरिष्वक्तः जीवो भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो गच्छति । कुतः। प्रश्ननिरूपणाभ्याम् "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति । इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति हि प्रश्नप्रतिवचने। देहारंभिका आपः त्रिवृत्करणेन भूतान्तरसंसृष्टा द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषाग्निषु जीवेन सह प्रविष्टाः पञ्चम्यामाहुतौ योषिदग्निप्रवेशवेलायां पुरुषशब्दाभिलपनीया भ-

वन्ति । पुरुषाकारतां भजन्त इत्यर्थः । अतो जीवेन सह गमनं प्रतीयते ॥

कथमप्छब्देन सर्वेषामभिधानमित्याशङ्क्याह—

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । अपां त्रिवृत्करणेन त्र्यात्मकत्वादाप इति भूतान्तरसंसृष्टा अपोऽभिधीयन्ते । अपां भूयस्त्वादाधिक्यादप्छब्देनाभिधानम् ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

इतश्च भूतसूक्ष्मैः संयुक्तो याति । "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इति प्राणानामिन्द्रियाणां जीवेन सह गमनश्रुतेः, इन्द्रियाणां देहाश्रयत्वेन देहोऽपि सूक्ष्मरूपेण गच्छतीति गम्यते । स्मर्यते च "मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि" इत्यादिना । न च निराश्रयाणां गतिरुपपद्यते इति तदाश्रयाणां भूतसूक्ष्माणां गतिरभ्युपगन्तव्या ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

"यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्" इति मरणवेलायां वागादीनामग्न्यादिष्वप्ययश्रुतेर्जीवेन सह गमनश्रुतिरन्यथा नेयेति चेन्न । भाक्तत्वात् तत्र वागादिशब्दानाम् । वागाद्यभिमानिदेवतासु हि तत्र वागादयः शब्दाः । "ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशाः" इत्यनपियद्भिर्लोमादिभिः सह पाठात् ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्यु-
पपत्तेः ॥ ५ ॥

प्रथमे द्युलोकाग्निहोम अपामश्रवणादापो भूतान्तरसंसृष्टा गच्छन्तीति वक्तुं न शक्यते, तत्र हि "तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति" इति श्रद्धैव होम्यत्वेन श्रूयते इति चेन्न। ता अप एव हि श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते । प्रतिवचनस्य प्रश्नानुगुण्योपपत्तेः। "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति अपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे स एव हि प्रतिवक्तव्यः । अतः श्रद्धाशब्देन ता आप एवोच्यन्ते । "श्रद्धा वा आपः" इति श्रूयते ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

"आपः पुरुषवचसो भवन्ति । श्रद्धां जुह्वति" इति द्युलोकादिष्वाप एव गच्छन्तीति श्रूयते, न तत्परिष्वक्तो जीवः, अतः प्रश्नप्रतिवचनयोर्जीवस्याश्रुतत्वात्तत्संयुक्तो जीवो गच्छतीति न शक्यं वक्तुमिति चेन्न । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । उत्तरत्र "अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति" इत्यादौ इष्टादिकारिणां जीवानां द्युलोकादिगमनपुनरावृत्तिप्रकारवचने द्युलोकाग्निसंबद्धस्याप्छब्दवाच्यस्य सोममापन्नस्य प्रत्यभिज्ञानादत्राप इति तत्संयुक्तो जीव एवोच्यते ॥

"आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा—तं देवा भक्षयन्ति" इति धूमादिना गतस्य देवैर्भक्ष्यमाणत्वश्रवणात् जीवस्यानन्दनीयत्वाच्च न जीवस्तत्रोक्त इत्याशङ्क्याह—

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

वाशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । " तं देवा भक्षयन्ति " इति भक्ष्यत्ववचनं भाक्तं केवलेष्टादिकारिणामनात्मवित्त्वाद्देवोपकरणत्वाभिप्रायम् । अनात्मविदः केवलेन्द्रादिदेवयाजिनो हि देवान् प्राप्य तदुपकरणं भवन्ति । तथाहि दर्शयति श्रुतिः " यथा पशुरेवं स देवानाम् " इति । अतो भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो जीवो रंहति ॥

(कृतात्ययाधिकरणम् ।)

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

धूमादिना गतो निवर्तमानो जीवः सानुशयो निवर्तते उत नेति संशयः ॥ नेति पूर्वः पक्षः । अनुशयो हि भुक्तशिष्टं कर्म। "यावत्संपातमुषित्वा । प्राप्यान्तं कर्मणः " इत्यादिश्रुतिभ्यः कृत्स्नस्य कर्मणोऽनुभूतताप्रतीतेर्नानुशयवान्निवर्तते ॥ राद्धान्तस्तु—रमणीयचरणा ब्राह्मणादियोनिं कपूयचरणाः कुत्सितकर्माणः श्वशूकरादियोनिं प्रतिपद्यन्त इति श्रुतेः, " प्राप्यान्तं कर्मणः" इत्यादिश्रुतिः फलदानप्रवृत्तकर्मविषयेति सानुशयो निवर्तते ॥ सूत्रार्थः—कृतात्यये कृतस्य पुण्यकर्मणोऽत्ययेऽनुशयवान् भुक्तशिष्टकर्मवान् निवर्तते।कुतः। दृष्टस्मृतिभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते । " तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्" इति श्रुतिः । "ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपम्" इत्यादिका स्मृतिः । यथेतमनेवं च आरोहणप्रकारेण प्रकारान्तरेण च निवर्तते । चन्द्रमसः स्थानादाकाशमित्यारोहणक्रमेणावरोहते। वायुधूमाभ्रादिना प्रकारान्तरेण च ॥

चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

"रमणीयचरणाः" इति रमणीयाचारस्य स्मृतिविहितस्य ब्राह्मणादिजन्मप्राप्तिसाधनत्वस्मरणान्न कर्मवान्प्रत्यवरोहतीति चेन्न । चरणश्रुतिः कर्मोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते । पुण्यस्यैव कर्मणः सुखप्राप्तिसाधनत्वात् ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

स्मृतिविहितस्याचारस्याकिंचित्करत्वेनानर्थक्यं प्रसज्यत इति चेन्न । तदपेक्षत्वादाचारापेक्षत्वात् सुखसाधनभूतपुण्यकर्मणः । " संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु " इति सर्वं हि पुण्यकर्माचारापेक्षमिति कार्ष्णाजिनिमतम् ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

तुशब्दः पूर्वमतव्यावृत्त्यर्थः । " रमणीयचरणाः—कपूयचरणाः" इति चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एव कर्मणी प्रतिपाद्येते । " पुण्यं कर्माचरति " इति चरतेः कर्माणि प्रसिद्धेर्न लक्षणा न्याय्येति बादरिर्मन्यते । इदमेव सूत्रकाराभिप्रेतम् । तुशब्देन पूर्वस्माद्व्यावृत्तेः । सुकृदुष्कृते एवेति व्यावर्तनात् । "आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्" इति तु स्वीकृतम् ॥

(अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ।)

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवारताः पापकर्माणोऽपि धूमादिना चन्द्रमसं गत्वा निवर्तन्ते उत नेति संशयः ॥ गत्वैव निवर्तन्त

इति पूर्वः पक्षः । " ये वैके चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति " इति सर्वेषामविशेषेण चन्द्रगमनश्रुतेः ॥ राद्धान्तस्तु–" अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति " इति धूमादिना चन्द्रगमनस्य पुण्यकर्मफलत्वश्रवणात् तद्रहिताः पापकर्माणो न गच्छन्तीति " ये वैके च" इति वचनं सर्वेषां पुण्यकर्मणां चन्द्रगमनविषयम् ॥ सूत्रार्थः–अनिष्टादिकारिणामपि इष्टापूर्ताद्यकुर्वतां पापिनामपि चन्द्रगमनमस्ति " ये वैके च " इति यतोऽविशेषेण श्रुतम् ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गति-
दर्शनात् ॥ १३ ॥

इयांस्तु विशेषः । संयमने यमशासने पापफलमनुभूयेतरेषां पापिनां चन्द्ररोहावरोहौ । कुतः । तद्गतिदर्शनात् पापिनां यमसदनगतिदर्शनात् " वैवस्वतं संगमनं जनानाम्" इत्यादौ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

" सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल " इति पराशरादयः स्मरन्ति च ॥

अपि च सप्त ॥ १५ ॥

सप्तापि रौरवादयो लोकाः पापिनां गन्तव्यत्वेन स्मर्यन्ते ॥

ननु सप्तसु लोकेषु गच्छतां कथं यमसदनप्राप्तिरित्यत आह—

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

सप्तस्वपि रौरवादिलोकेषु यमव्यापारादेव गमनाद्यम-

वश्यताया अविरोधः । अतः पापिनामपि यमयातनामनुभूय चन्द्रारोहावरोहावनर्जनीयौ ॥

इति प्राप्त उच्यते—

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । न पापकर्मणामर्चिरादिना ब्रह्मगमनं धूमादिना चन्द्रगमनं च संभवति । तयोर्विद्याकर्मणोः फलत्वात् । कथमवगम्यते तत्फलत्वमिति । इत्थं प्रकृतत्वाद्विद्याकर्मणी हि प्रकृत्य तत्फलत्वेन गतिद्वयं प्रतिपाद्यते " तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति " इति " अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति " इति च । पापिनां विद्यारहितत्वेन ब्रह्मगमनाभाववत् पुण्यकर्मरहितत्वेन चन्द्रगमनमपि न संभवतीत्यर्थः ॥

"पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति " इति पञ्चमाहुत्या देहारंभश्रवणात् तस्याश्चन्द्रगमनपूर्वकत्वेन पापिनामपि देहारम्भाय चन्द्रगमनमवश्यं भवतीत्याशङ्क्याह—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

केवलपापकर्मणः तृतीयस्थानम्। न तृतीये स्थाने देहारम्भाय पञ्चमाहुत्यपेक्षाऽस्ति । तथोपलब्धेः " वेत्थ यथा केनासौ लोको न संपूर्यते" इति द्युलोकस्याप्राप्तौ क इति प्रश्नस्य प्रतिवचने " अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते" इति तृतीयस्थानस्य द्युलोकाप्राप्तिश्रवणात् तस्य देहारंभे पञ्चमाहुत्यनपेक्षत्वं ह्युपलभ्यते ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

पुण्यकर्मणामपि केषांचिद्द्रौपद्यादीनां देहारंभे पञ्चमाहुत्यनपेक्षत्वं शिष्टलोकेऽपि स्मर्यते ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

श्रुतावपि दृश्यते केषाञ्चिद्देहारंभे पञ्चमाहुत्यनपेक्षत्वम् । "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्यंडजं जीवजमुद्भिज्जं च" इति स्वेदजोद्भिज्जयोर्देहारंभे पञ्चमाहुत्यनपेक्षत्वम् ॥

"अंडजं जीवजमुद्भिज्जम्" इत्यत्र स्वेदजस्य ग्रहणं न विद्यत इत्याशङ्क्याह—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

"अंडजं जीवजमुद्भिज्जम्" इत्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देन संशोकजस्य स्वेदजस्यावरोधः संग्रह इत्यर्थः । ततः केवलपापकर्मणां चन्द्रारोहावरोहौ न संभवतः ॥

(तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ।)

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

धूमादिना चंद्रमसं प्राप्तस्य प्रत्यवरोहप्रकार आम्नायते "यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुर्वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति" इति । अत्राकाशादिभावः किं देवमनुष्यादिभाववदाकाशादिशरीरत्वमुत तत्सादृश्यापत्तिरिति संशयः ॥ आकाशादिशरीरत्वमिति पूर्वः पक्षः । श्रद्धायाः सोमराजभाववत् तत्र हि तत्तच्छरीरत्वमे-

वोच्यते ॥ राद्धान्तस्तु—आकाशादिप्राप्तौ सुखदुःखानुभवाभावात् तत्सादृश्यापत्तिरेव। सुखदुःखानुभवाय हि सोमादिशरीरत्वम् ॥ सूत्रार्थः—तत्स्वाभाव्यापत्तिः आकाशादिसादृश्यापत्तिरुपपत्तेः सुखदुःखानुभवाभावाख्योपपत्तेः ॥

(नातिचिराधिकरणम्।)

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

आकाशवायुधूमाभ्रमेघवर्षप्राप्तौ किं तत्र नातिचिरं तिष्ठति उतानियम इति संशयः ॥ अनियम इति पूर्वपक्षः। नातिचिरेणेति विशेषवचनाभावात् ॥ राद्धांतस्तु—उत्तरत्र व्रीह्यादिभावे "अतो वै खलु दुर्निष्प्रतरम्" इति विशिष्य चिरेण गमनवचनं ततः प्राचीनेष्वचिरगमनं द्योतयतीति आकाशादियावद्व्रीह्यादि प्राप्तौ नातिचिरं तिष्ठति ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

(अन्याधिष्ठिताधिकरणम्।)

अन्याधिष्ठिते पर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

अवरोहतो जीवा व्रीह्यादिभावेन जायंत इति श्रूयते "मेघो भूत्वा प्रवर्षतित इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयास्तिलमाषा जयन्ते" इति। ते किं व्रीह्यादिशरीरा जायन्त उतान्यैः क्षेत्रज्ञैः व्रीह्यादिशरीरैरधिष्ठितान्व्रीह्यादीनाश्लिष्यन्तीति संशयः ॥ जायन्त इति वचनाद्व्रीह्यादिशरींरभोक्तारो जायन्त एवेति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—व्रीह्यादिजन्महेतुभूतकर्मविशेषाश्रवणाद्व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमेव। जायन्त इति जन्मवचनं औपचारिकम्। ब्राह्मणादिशरीरभावे हि रमणीयचरणा इति जन्महेतुभूतं पुण्यपापरूपं कर्म श्रूयते ॥ सूत्रार्थस्तु—अन्याधि-

ष्ठिते अन्यक्षेत्रज्ञाधिष्ठिते व्रीह्यादौ संश्लेषमात्रं कुतः पूर्ववदभिलापादाकाशादिभाववत्केवलव्रीह्यादिभावाभिलापात् । जन्महेतुकर्मानभिधानादित्यर्थः ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

यद्यपि व्रीह्यादिभावेन जायन्त इत्यत्र जन्महेतुकर्माश्रुतं तथापि पूर्वश्रुतमिष्टादिकर्माग्नीषोमीयादिहिंसागर्भत्वेनाशुद्धं व्रीह्यादिजन्मनोऽपि हेतुर्भवतीति चेन्न । हिंसाभावशब्दात् । यूपे हि संज्ञप्तस्य स्वर्गावाप्तिसाधनभाववादिशब्दः श्रूयते "हिरण्यशरीर ऊर्द्ध्वः स्वर्गलोकमेति । न वा उवेतन्म्रियसे न जरिष्यसि" इत्यादि ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

इतश्च व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रम् । व्रीह्यादिभावानन्तरं रेतःसिग्योगः श्रूयते "यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति" इति। अत्र हि पुरुषसंश्लेषमात्रमेव श्रुतम् । एवं व्रीह्यादिभावेऽपीत्यभिप्रायः ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

योषित्प्राप्तेः पश्चादेवावरोहतो जीवस्य शरीरप्राप्तिः तत्रैव सुखदुःखोपभोगात् । ततः प्रागाकाशादिषु तत्तत्संश्लेषमात्रमित्यभिप्रायः ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे
तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(सन्ध्याधिकरणम् ।)

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

स्वप्नमधिकृत्य श्रूयते " न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते " इत्यारभ्य "अथ वेशन्तान् पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्ता" इति। किं स्वाप्नानामर्थानां स्रष्टा जीव एव उत परमात्मेति संशयः ॥ स्वप्नदृशो जीवस्य सन्निधानात्स हि कर्तेति स एव हि परमाम्मृश्यते । जीवस्यापि सत्यसङ्कल्पत्वं प्रजापतिवाक्योदितामिति स एव स्रष्टेति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—जीवस्य सत्यसंकल्पत्वादिकं स्वाभाविकमपि संसारदशायां परमपुरुषसंकल्पात्तिरोहितामिति न जीवस्य संकल्पमात्रेण स्रष्टृत्वमुपपद्यते। अतः पुरमपुरुष एव सकलेतरपुरुषानुभवाविषयांस्तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यान्तत्तत्कालावसानान्स्वाप्नार्थान्सृजति ॥ सूत्रार्थस्तु—सन्ध्ये स्वप्ने श्रूयमाणा रथादिसृष्टिः स्वप्नदृशाजीवेन कृता । कुतः । आह हि स हि कर्तेति तस्यैव परामर्शादित्यर्थः ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

एनमेव जीवं निर्मातारं स्वाप्नानामर्थानामेके शाखिनोऽधीयते " य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः " इति। अत्र कामशब्दनिर्दिष्टाः काम्यमानतया पुत्रादय एव। चशब्दोऽवधारणे । अत्र हि " सर्वान्कामान् " इति कामशब्देन प्रकृतान् " शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व " इति विविनक्ति ॥

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दात्पक्षो निवर्तते। न जीवेन स्रष्टं स्वाप्नमर्थजातमपि तु परमेश्वरमायामात्रम्। सकलेतरपुरुषानुभवाविषयं तदेकानुभाव्यतत्कालावसानमाश्चर्यभूतमर्थजातमीश्वरः सृजतीत्यर्थः। जीवस्य स्वतः सत्यसंकल्पत्वादेः कृत्स्नस्य संसारदशायामनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् तस्य हि संकल्पमात्रेण स्रष्टृत्वं नोपपद्यते। "कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः" इति परमपुरुषमेव निर्मातारमाह। "य एषु सुप्तेषु जागर्ति। तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन" इति उपक्रमोपसंहारयोः परमपुरुषासाधारणधर्मप्रतीतेः। स हि कर्तेति च तेनैकार्थ्यात्परमपुरुषमेवाह॥

जीवस्य स्वाभाविकं चेत्सत्यसंकल्पत्वादिकं कथं नाभिव्यज्यते इत्याशङ्क्याह—

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ॥ ४॥

तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः। परमपुरुषाभिध्यानादस्य स्वाभाविकं स्वरूपमनादिकर्मप्रवाहेण कृतापराधतया तिरोहितम्। ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ततः परमपुरुषसंकल्पादेव ह्यस्य बन्धविपर्ययौ संसारमोक्षौ श्रूयेते "को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयाति। परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यादौ॥

तिरोधानप्रकारमाह—

देहयोगाद्वा सोऽपि॥ ५॥

सोऽपि तिरोधानभावोऽपि देहयोगाद्वा भवति। वाशब्दो विकल्पार्थः। व्यवस्थितश्च विकल्पः। देवमनुष्यादिदेहाकारे-

या परिणताचिद्योगात्सृष्टिवेलायाम् नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशापन्नाचिद्योगेन प्रलयकाले ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ६ ॥

इतश्च स्वाप्नरथादयो न जीवसंकल्पकृताः । यतः स्वप्नः शुभाशुभयोः सूचक इति श्रुतेरवगतम् ।

" यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।
समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥
यः स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं च पश्यति ।
स एनं हन्ति " इत्यादिषु स्वप्नाध्यायविदश्चाचक्षते । जीवसङ्कल्पकृतत्वे हि सूचकत्वं न संभवति । स्वसङ्कल्पकृतत्वे हि शुभानामेव सूचकानर्थान्सृष्ट्वा तानेव पश्यति । अतः स्वाप्नानां परमपुरुष एव स्रष्टा ॥

(तदभावाधिकरणम् ।)

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

नाड्यः पुरीतद्ब्रह्म च सुषुप्तिस्थानत्वेन श्रूयंते । किमेषां विकल्प उत समुच्चय इति संशयः ॥ विकल्प इति पूर्वः पक्षः । "आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवति । ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते । सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति " इति त्रयाणां नैरपेक्ष्यप्रतीतेः ॥ राद्धान्तस्तु—प्रासादखट्वापर्यंकवत्कार्यभेदेन समुच्चये संभवति पाक्षिकबाधगर्भविकल्पो न युक्त इति समुच्चयो न्यायः ।तत्र पर्यंकस्थानीयं ब्रह्म । यतः पर्यंकवद्ब्रह्म साक्षात्सुषुप्तिस्थानम् ॥ सूत्रार्थः—तदभावः स्वप्नाभावः सुषुप्तिरित्यर्थः । सुषुप्तिर्नाडीष्वात्मनि । चकारात्पुरीतति च । तच्छ्रुतेः त्रयाणां सुषुप्तिस्थानत्वश्रुतेः । उक्तेन न्यायेन समुच्चयो न्याय्य इत्यभिप्रायः ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

अस्माद्ब्रह्मणः प्रबोधश्रुतिः अत एवोपपद्यते "सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे" इति श्रूयते ॥

(कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ।)

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

किं सुषुप्त एव प्रबोधकाले उत्तिष्ठति उतान्य इति संशयः ॥ सुषुप्तस्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्य ब्रह्मणि सम्पन्नत्वेन मुक्तादविलक्षणत्वेन प्राचीनकर्मसंबन्धाभावादन्य इति पूर्वः पक्षः ॥ सुषुप्तस्य प्रारब्धकर्मासमापनाद्ब्रह्मज्ञानाभावेन पूर्वकृतस्य कर्मणस्तेनैवोपभोक्तव्यत्वात् सोहमिति प्रत्यभिज्ञानात् "त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा" इत्यारभ्य "यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति" इति शब्दान्मोक्षसाधनविध्यानर्थक्याच्च स एवोत्तिष्ठतीति राद्धान्तः । न चासौ शरीरेन्द्रियसंबन्धविनिर्मुक्तः किं तु कलेबरप्रवर्तनायासादाश्वासनाय ब्रह्मण्यपीतः पुनराश्वस्तः प्रवर्तनायोत्तिष्ठतीति ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

(मुग्धाधिकरणम् ।)

मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

किं मूर्च्छा मरणादर्थान्तरमुत मरणमेवेति संशयः ॥ सर्वेन्द्रियप्राणव्यापारोपरतेर्मरणमेवेति पूर्वः पक्षः ॥ आकारवैरूप्येण सूक्ष्मप्राणास्तित्वावगतेर्मरणायार्धसम्पत्तिरिति राद्धान्तः ॥ सूत्रार्थः मुग्धे मूर्च्छिते पुरुषे याऽवस्था सा मूर्च्छा मरणायार्द्धसम्पत्तिः । कुतः । परिशेषात् प्राणादिसर्वव्यापारोपरतेः न जागराद्यवस्था न च गतप्राणा तदाकारवैलक्ष्यण्येन सू-

क्ष्मप्राणास्तित्वावगतेः मूर्च्छितस्यैव कस्य चित्पुनर्जीवनदर्शनाच्च न मरणमिति परिशेषान्मरणार्धसम्पत्तिरित्यवगम्यते ॥

(उभयलिङ्गाधिकरणम्)

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

जीवस्येव तदन्तर्यामिणः परस्य ब्रह्मणोऽपि जागरादिस्थानप्रयुक्ता दोषाः संभवंत्युत नेति संशयः ॥ "यः पृथिव्यां तिष्ठन्। य आत्मनि तिष्ठन्। यश्चक्षुषि तिष्ठन्। यो रेतासि तिष्ठन्" इत्यादिना जीवस्येव सर्वात्रस्थावस्थितिवचनाच्छन्दतोऽपि पूयशोणितादिमज्जनमपुरुषार्थ एवेति सर्वे दोषाः संभवन्तीति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—"अपहतपाप्मा विजरः। निरवद्यं निरञ्जनम्। सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः। यः सर्वज्ञः सर्ववित्। यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्। परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो निरस्तनिखिलदोषगन्धतासार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वाद्युभयलक्षणस्वरूपत्वावगतेः परस्य ब्रह्मणः सर्वत्रान्तर्यामितयाऽवस्थिनस्यापि न दोषगन्धः संभवति । अपि तु सर्वनियमनरूपलीलारस एव ॥ सूत्रार्थस्तु—परस्य पृथिव्यात्मादिष्वन्तर्यामितयाऽवस्थानतोऽपि परस्य ब्रह्मणो, जीवस्य तत्र तत्रावस्थितस्य ये दोषा उक्तास्ते न संभवन्ति। उभलिङ्गं सर्वत्र हि। हि हेतौ। यतः सर्वत्रश्रुतिस्मृतिषु निरस्तनिखिलदोषत्वसमस्तकल्याणगुणात्मकस्वरूपोभयलिङ्गमुभयलक्षणं परं ब्रह्मावगतम् ॥

भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

यथा जीवस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वादियुक्तस्यापि देवादि-

शरीरसंबन्धितयाऽवस्थाभेदादुक्तदोषसंबन्धित्वमेवं परस्यापि "यस्य पृथिवी शरीरम्" इत्यादिशरीरसंबन्धित्वावस्थाभेदात्ते दोषाः स्युरिति चेन्न। प्रत्येकं प्रतिपर्यायं अतद्वचनाद्दोषासंबन्धित्ववचनात् "यस्य पृथिवी शरीरम्" इत्यादिषु "एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इत्यन्तर्यामिणो हि निर्दोषत्वमुच्यते। जीवस्य तु पराभिध्यानात्तत्स्वरूपं तिरोहितमित्युक्तम्। अतः शरीरसंबन्धित्वेऽपि परस्यैते न दोषाः॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपि च यदिदं जीवपरयोरेकस्मिन् शरीरित्वेनावस्थितयोर्दोषसंबन्धित्वं तद्विपरीतत्वं चोक्तम् एवमेके शाखिनः स्वशब्देनाधीयते "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इति॥

मनुष्यादिशरीरेषु शरीरित्वमेव जीवस्य नामरूपभाक्त्वेन कर्मवश्यताहेतुः तत्परस्याऽपि अविशिष्टं चेत्कथं परस्य ब्रह्मणोऽकर्मवश्यत्वेन कर्मफलानशनमुच्यत इत्यत आह—

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

मनुष्यादिशरीरेषु शरीरित्वेऽप्यरूपवदेव हि तत्परं ब्रह्म। कुतः। प्रधानत्वात् निर्वाहकत्वात्। जीवस्य नामरूपभाक्त्वेन कर्मफलाशनं निर्वोढुं परस्य तच्छरीरे शरीरित्वेनावस्थानम्। यथाह "यस्य पृथिवी शरीरम्। यस्यात्मा शरीरम्—य आत्मानमन्तरो यमयति। अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा। आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा" इति। अत उभयलिंगमेव हि परं ब्रह्म॥

" सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म" इति प्रकाशैकस्वरूपता ब्रह्मण उच्यते कथमुभयलिङ्गत्वमित्याशंक्याह—

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

यथा "सत्यं ज्ञानम्" इति वाक्यावैयर्थ्यात् प्रकाशो ब्रह्मणः स्वरूपमित्यवगम्यते तथा "यः सर्वज्ञः सर्ववित् । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इत्यादिवाक्यावैयर्थ्यात्कल्याणगुणाकरत्वं च ब्रह्मणः स्वरूपमित्यवम्यते इत्युभयलिङ्गमेव॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

"सत्यं ज्ञानम्" इति वाक्यं ब्रह्मणो ज्ञानं स्वरूपमित्येतावन्मात्रमाह न पुनः गुणाकरत्वं निषेधति ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

दर्शयति च वेदान्तवाक्यगणो निरस्तनिखिलदोषतां कल्याणगुणाकरत्वं च "निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं निरंजनम् । तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम्" इत्यादिकः । स्मर्यते च " अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत् " इत्यादिषु ॥

अत एव चोपमा सूर्यकाशादिवत् ॥ १८ ॥

यतो ब्रह्मणो निरस्तनिखिलदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वेन उभयलिंगत्वात् पृथिव्यादिस्थानतोऽपि न तत्तत्प्रयुक्तदोषगंधसम्भवः अत एव शास्त्रेषु च जलसूर्यादिवदित्युपमा क्रियते।

" आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।
तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान्" इत्यादिषु ॥

अंबुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

तुशब्दश्चोद्यं द्योतयति। अंबुनीवाग्रहणात्। यथा अंबुनि सूर्यो गृह्यते तत्रानवस्थित एव भ्रांत्या तत्रस्थ इव, तथा परमात्मा पृथिव्यादौ न गृह्यते। "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः" इति परमार्थतः स्थितो गृह्यते। अतो न तथात्वं न सूर्यस्येव तत्प्रयुक्तषगंधाभावः परमात्मनः। परमार्थतः स्थितत्वात् ॥

परिहरति—

वृद्धिह्रासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेवं दर्शनाच्च ॥ २० ॥

पृथिव्यादिषु विषमेषु स्थितस्यापि परमात्मनस्तदंतर्भावात्तत्र स्थानात्तत्प्रयुक्तवृद्धिह्रासभाक्त्वं " जलाधारेष्ववांशुमान् " इति दृष्टांतेन निवर्त्यते। कुतोऽवगम्यत एतावन्मात्रमिति। उभयसामंजस्यादेवं उभयदृष्टान्तोपादानसामंजस्यादेवमवगम्यते। " आकाशमेकं हि यथा " इति घटकरकादिषु विषमेष्ववस्थितमाकाशं " जलाधारेष्ववांशुमान् " इति चांशुमंतं परमार्थतः स्थितमनवस्थितं चोभयं दृष्टान्ततयोपादाय "तथात्मैकोऽप्यनेकस्थः" इति निगमनात् तत्तत्स्थानप्रयुक्तवृद्धिह्रासभाक्त्वनिवर्तनमात्रं विवक्षितमित्यवगम्यते। अन्यत्रापि दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः सर्वसाम्याभावेऽपि "सिंह इव माणवकः" इत्यादिषु दृष्टांतोपादानदर्शनाच्चैवमवगम्यते ॥

"अथात आदेशो नेति नेति" इत्यादिना पूर्वप्रकृतस्य मूर्तामूर्तप्रपञ्चस्य ब्रह्मणो रूपत्वप्रतिषेधात् निष्प्रपञ्चसन्मात्रमेव ब्रह्म न पुनरुक्तस्वरूपमुभयलिङ्गमित्याशङ्क्याह—

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति
च भूयः ॥ २१ ॥

हिर्हेतौ। "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तमेव च" इत्यादिना स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च प्रपंचस्य ब्रह्मणो रूपतया प्रमाणांतराप्रज्ञातस्यात्रैव रूपतयोपादिष्टस्य निषेधासंभवात् प्रकृतैतावत्त्वं हि ब्रह्मणः प्रतिषेधति। पूर्वप्रकृतैतावन्मात्रं न भवति ब्रह्मेति हि "अथात आदेशो नेति" इत्यत्र प्रतिपाद्यते इत्यर्थः। ततो ब्रवीति च भूयः। ततः पूर्वोक्तादुभूयस्त्वं ब्रवीति च वाक्यशेषः "न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्" इति न इति निर्दिष्टादेतस्माद्ब्रह्मणोऽन्यन्न ह्यस्ति परम् ब्रह्मणोऽन्यत्स्वरूपतो गुणैश्चोत्कृष्टं न ह्यस्तीत्यर्थः। "सत्यस्य सत्यम्" इति ब्रह्मणो नामधेयम् तस्य निर्वचनं "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्" इति प्राणसाहचर्यात् जीवात्मानः प्राणाः। ते हि वियदादिवदनुत्पाद्यत्वेन सत्याः। तेभ्योऽप्येष सत्यं ते हि कर्मानुगुणदेहयोगेन जन्मवन्तः तदप्यस्य नास्तीति तेषामेष सत्यं ज्ञानसङ्कोचविकासरूपाविकारस्याप्यभावात्। अतः प्रमाणान्तराज्ञातस्वरूपस्य ब्रह्मणो मूर्तामूर्तप्रपञ्चप्रकारतयोपदेशात् उभयलिङ्गमेव। पुनरपि प्रकारविशेषोपदेशाच्च "अथात आदेशो नेति" इति पूर्वप्रकृतेयत्ता ब्रह्मणः प्रतिषिध्यत इत्यर्थः॥

ननु च प्रत्यक्षेण निर्विशेषसन्मात्रमेव गृह्यते तद्व्यतिरिक्तं सर्वं भ्रान्त्या प्रतीयमानं सविशेषमनूद्य नेति नेती निषिध्यत इत्यत्राह—

तदव्यक्तमाह हि ॥ २२ ॥

प्रमाणान्तराज्ञाततां द्रढयति। तद्ब्रह्म न केनापि प्रमाणेन

व्यक्तम् । तथा हि श्रुतिः "न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य" इत्यादिका । प्रत्यक्षेण गृह्यमाणमस्तित्वं घटादेरेव न ब्रह्मण इत्यर्थः ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २३ ॥

अपि च संराधन एवोपलभ्यते । संराधनं सम्यक्प्रीतिकरं प्रीतियुक्तभजनम्। उपासनमिति यावत् ।उपासनरूपप्रीणनेन विना केनापि नोपलभ्यते इति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो "न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः। नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया—भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहम्" इति श्रुतिस्मृती । अतः केनापि प्रमाणेनानभिव्यक्तरूपत्वाद्ब्रह्मणो " द्वे वाव रूपे " इत्यादिना ब्रह्मणः प्रकारतयोपदिष्टं जगदैश्वर्यं नेतीति न निषिध्यते किं तु प्रकृतेयत्तामात्रं निषिध्यते ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २४ ॥

इतश्च ज्ञानानन्दवज्जगदैश्वर्यमपि ब्रह्मणो रूपम् । येषां वामदेवादीनां संराधनरूपकर्मण्यभ्यासात्प्रकाशश्च सञ्जातः दर्शनं सञ्जातं तेषां दर्शने प्रकाशादिवत् ज्ञानादेरिव जगदैश्वर्यस्याप्यवैशेष्यं प्रतीयते। "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च " इत्यादौ ॥

अतोऽनंतेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन कल्याणगुणेन योगो ब्रह्मणः सिद्धः तथा सत्युभयलिङ्गमेव ब्रह्म ॥

उभयव्यपदेशात्त्वऽहिकुण्डलवत् ॥ २६ ॥

"द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" इत्यादिनोपदिष्टमचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वं किं ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेण परिणामाद्भवति उत परस्मिन् ब्रह्मण्यचिद्वस्तुनि चैकजातियोगात् अथ जीववत् ब्रह्मशरीरतया ब्रह्मविशेषणत्वेनेति संशयः॥ भिन्नाभिन्नत्वरूपोभयव्यपदेशोपपत्तये ब्रह्मैवाचिद्रूपेण परिणमत इति प्रथमः पक्षः॥ तथा तु सति ब्रह्मणो निर्दोषता बाध्येतेत्येकजातियोगेनेति द्वितीयपक्षः॥ एवं सति "आत्मैवेदं सर्वम्। ब्रह्मैवेदं सर्वम्" इति ब्रह्मस्वरूपस्यैव सर्वशब्दवाच्यत्वव्यपदेशबाधः स्यात्, न ह्येकैव गोव्यक्तिः खण्डो गौर्मुण्डो गौः पूर्णशृङ्गो गौरित्यादि सर्वगोव्यक्तिवाचिशब्दैरभिधीयते, अतो जीवस्येव शरीरतया ब्रह्मविशेषणत्वेनाचिद्वस्तुनोऽपि ब्रह्मांशत्वमिति राद्धान्तः॥ सूत्रार्थः—तुशब्दोऽवधारणे। अहेः कुण्डलभावादिवत् ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेणावस्थानम्। कुतः। नानात्वैकत्वरूपोभयव्यपदेशात्॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्॥ २७॥

वाशब्दोऽनन्तरोक्तव्यावृत्त्यर्थः। यथा प्रकाशतदाश्रययोस्तेजस्त्वेनैकजातियोगादभिन्नत्वं भिन्नत्वं च एवमचिद्ब्रह्मणोरपि॥

पूर्ववद्वा॥ २८॥

वाशब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः। पूर्ववत् यथा पूर्वत्र "अंशो नानाव्यपदेशात्। प्रकाशादिवत्तु नैवं परः" इत्युभयव्यपदेशोपपत्तये ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्धये च प्रकाशजातिगुणशरीरवत् पृथक्सिद्ध्यनर्हविशेषणतया जीवस्य ब्रह्मांशत्वमुक्तम् एवं अचिद्वस्तुनोऽपि। अचिद्वस्तुवाचिशब्देनापि अचिद्वस्तुविशिष्टं ब्रह्मैवाभिधेयमिति "आत्मैवेदं सर्वम्। ब्रह्मैवेदं सर्वम्" इत्यभेदव्य-

पदेशोपपत्तिः । विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदज्ञापनाय विशेषणविशेष्ययोर्भेदेन व्यपदेशश्चोपपद्यते "क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोन्यः" इत्यादिना। ब्रह्मणो निर्दोषत्वं च ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ २९ ॥

"स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरः। नास्य जरयैतज्जीर्यति–विजरो विमृत्युः" इत्यादौ ब्रह्मणोऽचिद्धर्मप्रतिषेधाच्च विशेषणविशेष्यभावेनैवांशांशिभाव इत्यर्थः ॥

(पराधिकरणम् ।)

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३० ॥

"यतो वा इमानि" इत्यादिना जगज्जन्मादिकारणतया निर्दिष्टात्परस्माद्ब्रह्मणोऽपि परं तत्त्वं किञ्चिदस्ति नेति संशयः ॥ इतोऽपि परमस्तीति पूर्वः पक्षः । "अथ य आत्मा स सेतुः" इत्यस्य सेतुत्वव्यपदेशात् "एतं सेतुन्तीर्त्वा" इत्यस्य तरणीयत्वव्यपदेशाच्च इतोप्यन्यदस्तीति गम्यते । "चतुष्पाद्ब्रह्म । षोडशकलम्" इति परिमितत्वव्यपदेशाच्च अपरिमितमन्यदस्तीति प्रतीयते। "अमृतस्यैष सेतुः" इति प्रापकत्वश्रुतेश्चानेन प्राप्यमन्यदस्तीति प्राप्यप्रापकत्वरूपसंबन्धात्प्रतीयते । तथा "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरम्" इति पुरुषशब्दनिर्दिष्टाद्ब्रह्मण उत्तरत्वेन भेदव्यपदेशाच्चान्यत्परमस्तीति ॥ राद्धान्तस्तु–"न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति" इति नेति निर्दिष्टान्मूर्तामूर्तरूपाद्ब्रह्मणोऽन्यत्परं नास्तीति परत्वनिषेधात् कारणाद्ब्रह्मणोऽन्यत्परं

नास्ति। सेतुत्व व्यपदेशस्तु "एषां लोकानामसंभेदाय" इति सर्वलोकासङ्करकरत्वकृतः। एवं "सेतुं तीर्त्वा" इति तरतेरपि वेदान्तं तरतीतिवत्प्राप्तिवचनः। "चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलम्" इत्युन्मानव्यपदेशोऽपि "वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः" इतिवदुपासनार्थः। संभवति चापरिमितस्यापि तत्तद्देशसंबन्धितयोन्मितत्वानुसन्धानम्। "अमृतस्यैष सेतुः" इति स्वस्यैवामृतस्य स्वयमेव प्रापकमित्युच्यते "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इत्यादिश्रुतेः। "ततो यदुत्तरतरम्" इत्यपि "तेनेदं पूर्णम्" इति निर्दिष्टात्पुरुषादन्यस्य न परत्वमाह। अपि तु "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति पूर्वप्रतिज्ञातं पुरुषवेदनस्यामृतत्वहेतुत्वमन्यस्य चापथत्वं सहेतुकमुपसंहरति "यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्" इत्यारभ्य "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्" इति परस्य च सर्वस्मात्परत्वमन्यस्य च परत्वाभावं प्रतिपाद्य ततो हेतोर्यदुत्तरतरं पुरुषतत्त्वं तदेवारूपमनामयं "य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्ति" इति पूर्वप्रतिज्ञातमेवोपसंहृतम्॥ सूत्रार्थः—परमतः "जन्माद्यस्य यतः" इत्याद्यारभ्य "अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्" इत्यन्तेन प्रतिपादितात् निखिलजगदेककारणात्सर्वान्तरात्मनो निरस्तनिखिलदोषगन्धात् अनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणात्परस्माद्ब्रह्मणः परमपि किञ्चिदस्तीति कश्चिन्मन्यते। कुतः। सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः। व्याख्याताश्चैते॥

सामान्यात्तु॥ ३१॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। सेतुत्वव्यपदेशस्तावत् तस्मात्परं नावगमयति। सेतुसामान्यात्सादृश्याज्जगद्विधृतिरूपात् ब्रह्म-

णास्तथा व्यपदेश इति श्रुतिरेव सेतुशब्दं व्याचष्टे " अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय" इति । यद्यत्स्वभावा लोकाः सृष्टास्तत्तत्स्वभावाऽसङ्कराय सर्वान् लोकानयमेव सेतुवद्बिभर्तीति सेतुरित्यर्थः ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३२ ॥

"चतुष्पाद् ब्रह्म । पादोऽस्य विश्वा भूतानि" इत्युन्मानव्यपदेशस्तथा तदुपासनार्थः । "यथा वाक्पादः" इत्यादिना ब्रह्मणो वागादिपादव्यपदेश उपासनार्थ एवमयमपि ॥

स्वयमपरिमितस्वरूपस्यानुसन्धानार्थतयाऽपि कथं परिमितत्वमित्यत आह—

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३३ ॥

प्रतिपन्नवागादिस्थानविशेषसंबन्धात्तत्तत्स्थानसंबन्धित्वेनावच्छिद्यानुसन्धानं युज्यते । यथा प्रकाशादेर्विततस्यापि वातायनघटादौ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३४ ॥

" अमृतस्यैष सेतुः " इति स्वस्य स्वयमेव प्रापक इति सेतुव्यपदेशोपपत्तेश्चान्यत्परमस्तीति कल्पनं न युज्यते " नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः—यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः " इति श्रुतेः ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥

" तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरम् " इति पुरुषादन्यस्य न परत्वमाह " न तस्येशे कश्चन । न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति । यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् "

(यस्माद्दपरं परं नास्ति किञ्चित् इत्यर्थः।) एवमादिषु पुरुषादन्यस्य परत्वप्रतिषेधात् । "ततो यदुत्तरतरम्" इति तु व्याख्यातम् यतः पुरुषतत्त्वमेवोत्तरतरं ततो हेतोर्यदुत्तरतरं पुरुषतत्त्वम् तदेव "अरूपमनामयम्" इत्यादिना । "य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्ति" इति "तमेवं विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति प्रतिज्ञातमेव स हेतुमुपसंहरति। "न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः" इति च पुरुषतत्त्वमेव वदति । अनन्तरम् " अद्भ्यः संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ" इति पुरुषतत्त्ववाचिनैकवाक्यतावगमात् "अंभस्यपारे। यमन्तः समुद्रे कवयोऽवयन्ति " इति च प्रक्रमात् ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३६ ॥

अनेन ब्रह्मणा सर्वव्याप्तत्वं " तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति " इत्यायामशब्देभ्यो व्याप्तिवाचिशब्देभ्योऽवगम्यते। एवं गम्यमानं एतस्मात्परं वारयतीत्यर्थः। आदिशब्दात् "आत्मैवेदं सर्वम्" इत्यादयो गृह्यंते। अतो " यतो वा इमानि" इत्यादिनाऽवगताज्जगत्कारणाद्ब्रह्मणोऽन्यत्परं न विद्यते ॥

(फलाधिकरणम्)

फलमत उपपत्तेः ॥ ३७ ॥

किं वेदोदितं यागदानहोमादिकमुपासनाख्यं च यजेतोपासीतेति कामिनो मुमुक्षोश्च कर्तव्यतया श्रूयमाणं कर्मैवापूर्वद्वारेण भोगापवर्गरूपफलदं उत तत्तदाराधनैः प्रीतः

परमपुरुष एव फलद इति संशयः ॥ कर्मैवेति पूर्वः पक्षः । लोके मर्दनादेः कृष्यादेश्च कर्मण एव साक्षात्परंपरया वा फलप्रदत्वदर्शनात् । तथा वेदे च "यजेत स्वर्गकामः । आत्मानमेव लोकमुपासीत " इति कामिनो मुमुक्षोश्च कर्तव्यतया श्रूयमाणं कर्म तत्तत्फलसाधनतयाऽवगतं क्षणिकमप्यपूर्वद्वारेण भोगापवर्गरूपसर्वफलदम् ॥ राद्धान्तस्तु—कर्तव्यतयाऽवगतस्य यागादेरुपासनस्य च "यज देवपूजायाम्" इत्यादिनाऽवगतधात्वर्थस्वाभाव्यात् " वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति" इति वाक्यशेषाच्च "इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः ।

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितान् ॥
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् " इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च परमपुरुष एव कर्मभिरुपासनेन चाराधितो भोगापवर्गरूपफलप्रदः । लोके च कृष्यादिकर्मभिः सस्यादिकमुत्पाद्य तेन भृत्यद्वारेण साक्षाद्वा राजानमभ्यर्च्य ततः स्वापेक्षितानि लभन्ते।अतः परमपुरुष एव फलप्रदः॥सूत्रार्थस्तु—फलमत उपपत्तेः । अतः परमपुरुषाद्ब्रह्मण एव कर्मभिरुपासनेन चाराधितात् भोगापवर्गरूपं फलम् ।कुतः । उपपत्तेः। कर्मभिर्हि क्षणध्वंसिभिर्न कालान्तरभावि फलम् । स हि सर्वज्ञः सर्वशक्तिः परमकारुणिको महोदारोऽनादिरनन्तश्च सर्वेश्वरः स्वाराधनरूपेण कर्मणाऽऽराधितः फलप्रद इत्युपपद्यते ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३८ ॥

"स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः । एष ह्येवानन्दयाति" इति भोगापवर्गरूपं फलमयमेव ददातीति श्रूयते ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ३९ ॥

यागादिकमुपासनात्मकं च धर्ममेव फलप्रदं जैमिनिराचार्यो मन्यते ।अत एवोपपत्तेः श्रुतत्वाच्चेत्यर्थः । लोके कृष्यादेर्मर्दनादेश्च कर्मण एव साक्षात्परंपरया वा फलप्रदायित्वदर्शनात् वेदेऽपि तथैव युक्तमित्युपपत्तिः । उपपद्यते चापूर्वद्वारेण साधनत्वम् । "यजेत स्वर्गकामः । ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति कामिनः कर्तव्यतया कर्मविधानात्तदन्यथा ऽनुपपत्त्या कर्मैवापूर्वद्वारेण फलसाधनमिति गम्यते ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४० ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । पूर्वोक्तपरमपुरुषस्यैव फलप्रदत्वं भगवान् बादरायणो मन्यते । कुतः । हेतुव्यपदेशात् "वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति" इति वाय्वाद्यात्मनाऽवस्थितस्य परमपुरुषस्यैव फलप्रदत्वव्यपदेशात् । "यो वायौ तिष्ठन्" इति च वाय्वाद्यात्मना स एवावस्थित इति श्रूयते । तत्परित्यागेनापूर्वस्य फलसाधनत्वकल्पने श्रुतहानमश्रुतकल्पनं च । विध्यपेक्षिते फलसाधनत्वप्रकारे वाक्यशेषेणावगते सति न फलसाधनत्वप्रकारकल्पनं न्याय्यम् । यथैव हि रात्रिसत्रादिष्वधिकारी न कल्प्यते इत्यर्थः ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

(सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।)

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

किं सर्वेषु वेदान्तेषु श्रूयमाणा दहरादिविद्यैकैव उत विद्यान्तरमिति संशयः ॥ अविशेषेण पुनः श्रवणस्य प्रकरणान्तरस्य च विद्याभेदहेतुत्वाद्विद्यान्तरमिति पूर्वः पक्षः ॥ चोदनाफलसंयोगरूपाख्यानामविशेषात् प्रतिपत्तृभेदेन पुनः श्रवणोपपत्तेः तत एव प्रकरणान्तरत्वाभावाच्च विद्यैक्यमिति राद्धान्तः । विद्यासु गुणोपसंहारादिचिन्तार्थं शाखान्तराधिकरणोक्तन्यायस्तत्फलं च स्थिरीकृतम् ॥ सूत्रार्थः—सर्ववेदान्तप्रत्ययं दहराद्युपासनमेकम् । कुतः । चोदनाद्यविशेषात् ॥

भेदान्नेतिचे देकस्यापि ॥ २ ॥

अविशेषपुनः श्रुत्या विद्यभेदावगमान्न विद्यैक्यमिति चेत्, एकस्यामपि विद्यायां शखान्तरे प्रातिपत्तृभेदात्पुनः श्रवणमर्थवदिति न विद्याभेदः ॥

"तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्" इति आथर्वणिकानां शिरोव्रतस्य विद्योपदेशाङ्गत्वनियमदर्शनं विद्याभेदं द्योतयाति विद्यैक्ये हि आथर्वणिकानामेवेति नियमो नोपपद्येतेत्याशङ्क्याह—

स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिका-

राच्च ॥ ३ ॥

शिरोव्रतं न विद्याङ्गं अपि तु स्वाध्यायस्य तथात्वे हि स्वाध्यायस्य तज्जन्यसंस्कारभाक्त्व हि तन्नियमः "नैतदचीर्णव्रतोधीयी"त इत्यध्ययनसंबन्धात् । समाचाराख्ये ग्रन्थे इदमपि वेदव्र-

तत्वेन व्याख्यातमिति वेदव्रतत्वावगमाच्च। "ब्रह्मविद्यां वदेत" वेदविद्यामित्यर्थः। सववच्च तन्नियमः। यथा हि सवहोमाः सप्तसूर्यादयः शतौदनपर्यन्ता आथर्वणिकैकाग्निसंबन्धिनस्तत्रैव भवन्ति तथैवेदमप्यथर्ववेदसंबन्धित्वेन तत्रैव॥

दर्शयति च॥ ४॥

दर्शयति च श्रुतिरुपासनस्य सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वम्। छान्दोग्ये दहरविद्यायाम् "तस्मिन् यदन्तः" इति विहितमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकं तैत्तिरीयके केवलं "तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्" इत्येवोक्तम्। तदुभयत्र विद्यैकत्वे संभवति॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च॥ ५॥

तदेवं सर्ववेदान्तेषु दहराद्युपासने समाने एकस्मिन् सति तत्तदुपासने वेदान्तान्तरविहितस्य गुणस्य वेदान्तान्तरे चोपसंहारः कर्तव्यः। कुतः। अर्थाभेदात् तद्विद्याङ्गत्वेन तदुपकाराभेदात्। विधिशेषवत् यथैकस्मिन् वेदान्ते वैश्वानरविद्यादिविधिशेषतया विहितस्य गुणस्य तदुपकारायोपसंहारः तथा वेदान्तान्तरेऽपि तद्विद्याङ्गत्वाविशेषादुपसंहारो न्याय्यः॥

(अन्यथात्वाधिकरणम्।)

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्॥ ६॥

अस्त्युद्गीथविद्या वाजिनां छन्दोगानां च। वाजिनां तावत् "हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम" इत्यारभ्य उद्गीथे प्राणदृष्ट्योपासनं शत्रुपरिभवफलं विहितम्। छन्दोगानामपि तद्वदेव "उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिहनिष्याम" इत्यारभ्य उद्गीथे प्राणदृष्ट्योपासनमेव शत्रुपरिभवफलमुक्तम्। किमुभ-

यत्र विद्यैक्यमुत विद्याभेद इति संशयः॥ चोदनाद्यविशेषाद्विद्यैक्यमिति पूर्वः पक्षः॥ राद्धान्तस्तु—यद्यप्युभयत्रोद्गीथे प्राणदृष्ट्योपासनमविशिष्टं तथापि छन्दोगानाम् "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इति प्रक्रम्य "उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिहनिष्याम" इत्युद्गीथावयवे प्रणवे प्राणदृष्ट्योपासनमुक्तम् । वाजिनां तु "हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेन" इत्युपक्रमात् अविशेषेण कृत्स्नोद्गीथे प्राणदृष्ट्योपासनमुक्तम् । "अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे" इति छन्दोगानामुद्गानकर्मण्युद्गीथावयवे प्रणवे प्राणदृष्टिविधानात् वाजिनां तु "अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्" इति कृत्स्नोद्गीथस्य कर्तरि प्राणदृष्टिविधानाच्चोभयत्र रूपभेदाद्विद्याभेद इति॥ सूत्रार्थस्तु—अन्यथात्वम् शब्दादिति चेदिति राद्धान्तच्छायया परिचोद्य नाविशेषादिति पूर्वपक्षी परिहरति। "अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे । अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्" इत्येकत्रोद्गीथे प्राणदृष्टिशब्दादितरत्रोद्गातरि प्राणदृष्टिशब्दाच्च रूपान्यथात्वमिति चेत् । न रूपभेदः। कुतः। अविशेषात् उपक्रमे ह्यविशेषेण " उद्गीथेनात्ययाम । उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिहनिष्याम " इत्युद्गीथस्यैव उपास्यत्वप्रतीतेः " त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष उदगायत्" इति कर्मण्येवोद्गीथे कर्तृत्वमुपचर्यते इति युक्तम् । अन्यथोपक्रमविरोधः स्यात् ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

न चैतदस्ति यद्रूपैक्याद्विद्यैक्यमिति। कुतः। प्रकरणभेदात्। छन्दोग्ये हि " ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत " इति उद्गी-

थावयवभूतं प्रणवमुपास्यं प्रकृत्य "उद्गीथमाजह्रुः" इति वचनादुद्गीथावयवभूतः प्रणव एवोद्गीथशब्देनोच्यत इति गम्यते। वाजसनेयके त्वविशेषेण "उद्गीथेनात्ययाम" इत्युपक्रमात् कृत्स्नोद्गीथ उपास्यः प्रकृतः। अत उद्गीथे प्राणदृष्ट्यविशेषेऽपि रूपभेदाद्विद्याभेदः। परोवरीयस्त्वादिवत् यथैकस्यामपि शाखायामुद्गीथावयवभूते प्रणवे परमात्मदृष्टिविधानसाम्येऽपि हिरण्मयपुरुषदृष्टिविधानात् परोवरीयस्त्वादिगुणविशिष्टदृष्टिविधानमर्थान्तरमिति रूपभेदस्तद्वदत्रापि। एवं प्रकरणभेदेन उपक्रम एवैकत्रोद्गीथावयवविषयत्वेन इतरत्र कृत्स्नोद्गीथविषयत्वेन चोपासनभेदे सिद्धे सति उपसंहारस्थं कर्मविषयं कर्तृविषयं च प्राणदृष्टिविधानं यथाश्रुतमेवावतिष्ठत इत्यभिप्रायः॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि॥ ८॥

उद्गीथविद्येति संज्ञैक्यात् तद्विधेयविद्यैक्यमुक्तं चेत्तत्संज्ञैक्यं विधेयभेदेऽप्यस्ति तु अस्त्येवेत्यर्थः। यथा नित्याग्निहोत्रे कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे च। यथा च छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठकोदितासु बह्वीषु विद्यासूद्गीथविद्येति संज्ञैक्यम्॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम्॥ ९॥

प्रथमप्रपाठके उपक्रमवदुत्तरास्वप्युद्गीथविद्यासूद्गीथावयवस्य प्रणवस्यैवोपास्यत्वव्याप्तेर्मध्यगतस्य "तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुः" इत्युद्गीथशब्दस्यापि प्रणवविषयत्वं समञ्जसम्॥

(सर्वाभेदाधिकरणम्।)

सर्वाभेदादन्यत्रेमे॥ १०॥

"यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च" इति छन्दोगानां वाजिनां कौषीतकीनां च प्राणविद्याऽऽम्नाता । तत्र छान्दोग्यवाजसनेयकयोः सर्वस्य एकरूपत्वात् प्राणविद्यैकैव । कौषीतकीप्राणविद्यायास्तस्याश्च भेदोऽस्त्युत नेति संशयः ॥ अस्ति भेद इति पूर्वः पक्षः । यद्यपि सर्वत्र ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणकः प्राण एवोपास्यः तथापि छन्दोगवाजिनां ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणकस्य वागादिगतवशिष्ठत्वादिगुणसंबन्धित्वमपि शब्दादेव प्रतीयते । कौषीतकीनां तु न तथेति रूपभेदाद्विद्याभेदः ॥ राद्धान्तस्तु-यद्यपि कौषीतकीप्राणविद्यायां वागादिगतवासिष्ठत्वादिसंबन्धित्वं प्राणस्य न शब्दाभिहितं तथापि तत्रापि प्राणस्य ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्योपपादनं वागादीनां स्थितेस्तत्तत्कार्यस्य च प्राणाधीनत्वेनेत्येतदाविशिष्टमिति वागादिगतवशिष्ठत्वादेरपि प्राणहेतुकत्वानुसंन्धानेन विना प्राणस्य ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यानुसंधानमनुपपन्नमिति कौषीतकीप्राणविद्यायामपि वागादिगतवसिष्ठत्वादिसंबन्ध्येव प्राण उपास्य इति रूपाभेदाद्विद्यैक्यम् ॥ सूत्रार्थः—अन्यत्र कौषीतकीप्राणविद्यायामिमे वसिष्ठत्वादयः संत्येव। कुतः । सर्वाभेदात् प्राणज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्योपपादनप्रकारस्य तत्राप्यभेदात् । वागादीनां स्थितेः कार्यस्य च प्राणहेतुत्वेन हि प्राणस्य ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यं चात्राप्युपपादितम् । अतो वागादिगतकार्यसामर्थ्यापादनरूपवसिष्ठत्वादिसंबन्धित्वं प्राणस्यात्राप्युक्तमेवेत्यर्थः ॥

(आनन्दाद्यधिकरणम् ।)

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

ज्ञानानन्दामलत्वानन्तत्वरूपब्रह्मस्वरूपनिरूपकगुणाः सर्वासु

परविद्यासूपसंहर्तव्या उत नेति संशयः॥ नोपसंहर्तव्या इति पूर्वपक्षः। प्रकरणाधिकानामुपसंहारे प्रमाणाभावात्। ब्रह्मगुणानां असंख्येयत्वेन उपसंहाराशक्तेश्च ॥ राद्धान्तस्तु—ज्ञानानंदादीनां ब्रह्मस्वरूपनिरूपकगुणत्वेन तैर्विना ब्रह्मस्वरूपानुसंधानानुपपत्तेश्च सर्वासूपसंहर्तव्या इति ॥ सूत्रार्थस्तु—"सर्वाभेदात्" इत्यतोऽभेदादिति वर्तते । आनंदादयो गुणाः सर्वासूपसंहर्तव्याः । प्रधानस्य गुणिनो ब्रह्मणः सर्वासु विद्यास्वभेदात् । सर्वासु परविद्यासु ब्रह्मैकमनुसंधेयं चेत् यैर्गुणैर्विना ब्रह्मस्वरूपानुसंधानमशक्यं ते च ज्ञानानंदादयोऽनुसन्धेया इत्यर्थः ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

आनंदादीनां प्राप्तावपि "तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः" इति प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तिः । ब्रह्मस्वरूपगुणत्वाभावात्तेषाम् । ब्रह्मणः शिरःपक्षादिभेदे स्वरूपे सति ब्रह्मण उपचयापचयौ प्रसज्येयाताम् । ततश्च "सत्यं ज्ञानमनंतम्। अनंतोऽजरः" इत्यादि विरुद्ध्यते ॥

प्रियशिरस्त्वादिभ्य अनंदादीनां विशेषमाह—

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे आनंदादयः अर्थसामान्यात् ब्रह्मस्वरूपसामान्यात् ब्रह्मवत्सर्वास्वनुवर्तते । ब्रह्मस्वरूपनिरूपणधर्मत्वेन ब्रह्मस्वरूपसमाना हि ते ॥

प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मस्वरूपनिरूपणधर्मा न भवंति चेत्तदभिधानं किमर्थमित्यत्राह—

अध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

अनुचिन्तनार्थं तदभिधानम्। प्रयोजनांतराभावात् । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्"इति वेदितव्यतयोपदिष्टं ब्रह्मानंदमयं प्रियमोदादिरूपेण विभज्य शिरःपक्षादित्वेन रूपयित्वा बुद्धावारोप्यत इत्यर्थः ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

"अन्योंतर आत्माऽऽनन्दमयः" इत्यात्मशब्दाच्च प्रियशिरस्त्वादयो न ब्रह्मस्वरूपधर्माः । शिरःपक्षादयो हि नात्मधर्माः ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

"अन्योंतर आत्मा" इत्यात्मशब्देन परमात्मन एव गृहीतिर्ग्रहणम्। इतरवत् "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यात्मशब्देन यथा परमात्मनो ग्रहणं तद्वत्। कथमवगम्यते। तदेकार्थादुत्तरात् " सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय " इत्यादिवाक्यात् ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

पूर्वेषु"अन्योंतर आत्मा प्राणमयः" इत्यादिवाक्येष्वनात्मस्वात्मशब्दयोगात् कथमुत्तरवाक्यात्तन्निर्णय इति चेत् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" इति प्रकृतस्यात्मन एव प्राणमयादिष्वानंदमयपर्यंतेषु आत्मशब्दावधारणात्स्यादेव नियमः। अतः प्रियशिरस्त्वादीनामनात्मधर्मत्वात् ज्ञाननंदादीनामात्मस्वरूपनिरूपणधर्मत्वाच्च तेषामेव सर्वत्रोपसंहारः ॥

(कार्याख्यानाधिकरणम् ।)

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

छांदोग्यवाजसनेयकयोर्ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च प्राणमुपास्यं विधाय"स होवाच किं मे वासो भविष्यस्यप इति होचुः" इत्यपां प्राणवासस्त्वमुक्त्वा "तस्माद्वा एतदशिष्यंतः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लंभुको ह वासो भवत्यनग्नो भवति"इति छान्दोग्ये, वाजसनेयके चापां प्राणवासस्त्वमुक्त्वा"तस्मादेवं विदशिष्यन्नाचामेदाशित्वा चाचामेदेतमेव तदन्नमनग्नं कुरुत" इति (आचमनेन प्राणमनग्नं कुरुत इत्यर्थः।) अत्राशनात्पुरस्तादुपरिष्टाच्च क्रियमाणमाचमनं किं प्राणविद्याङ्गं विधीयते उताचमनीयानामपां प्राणवासस्त्वानुसंधानं विधीयत इति संशयः॥ "आचामेत्"इति आचमने विधिप्रत्ययश्रवणात्स्मृत्याचारप्राप्तादाचमनादाचमनांतरं प्राणविद्यांगं विधीयते इति पूर्वपक्षः॥राद्धान्तस्तु-"अशित्वा चाचामेत्"इत्याचमनं च प्रतीयते। आचमनीयानां चापां प्राणवासस्त्वानुसंधानं च "आपो वासः। अद्भिः परिदधति। एतमेव तदन्नमनग्नं कुरुत" इति प्रतीयते। तत्राचमनं तावत्स्मृत्याचारप्राप्तम्। आपां वासस्त्वानुसंधानम् अप्राप्तम् "अनग्नं कुर्वतो मन्यंते। अनग्नं कुरुत"इति अनुवादसरूपं प्रतीयते। तत्राचमनान्तरकल्पनादाचमनमनूद्य आचमनीयानामपां वासस्त्वानुसंधानं अप्राप्तं विधीयत इति युक्तं "तदन्नमनग्नं कुरुत"इति"वचनानि त्वपूर्वत्वात्" इति न्यायेन विधिवचनमेव भवति॥सूत्रार्थः-अपूर्वमप्राप्तमपां प्राणवासस्त्वानुसंधानं विधेयं न पुनः प्राप्तमाचमनम्। कुतः।कार्याख्यानात्। कार्यस्य अप्राप्तस्याख्यानस्त्रभावत्वाच्छास्त्रस्येत्यर्थः॥

(समानाधिकरणम्।)

समान एवं चाभेदात्॥ १९॥

वाजसनेयके अग्निरहस्ये बृहदारण्यके च शांडिल्यविद्या- आम्नाता अग्निरहस्ये तावत् "स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यसङ्कल्पमाकाशात्मानम्" इति । बृहदार- ण्यके च" मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यं तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वाधिप- तिः सर्वमिदं प्रशास्ति " इति। किमत्र विद्याभेद उत नेति सं- शयः ॥ एकत्र सत्यसङ्कल्पत्वमधिकं श्रुतं इतरत्र वशित्वादयोऽ- धिका इति रूपभेदाद्विद्याभेद इति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु— उभयत्र मनोमयत्वादिके समाने सति वशित्वादेः सत्यसङ्कल्प- त्ववितातिरूपतया तेनाभेदान्न रूपभेद इति विद्यैक्यम् ॥ सूत्रार्थः- मनोमयत्वादिके समाने सति विद्यैक्यम्।एवं चाभेदाद्वशित्वादि- गुणेनाप्यभेदात् । वशित्वादिर्हि सत्यसङ्कल्पत्ववितातिः ॥

(सम्बन्धाधिकरणम् ।)

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

बृहदारण्यके " य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं द- क्षिणेऽक्षिन्" इत्युपक्रम्य आदित्यमण्डलेऽक्षिणि च सत्यस्य ब्र- ह्मणो व्याहृतिशरीरत्वेन उपास्यत्वमुक्त्वा " तस्योपनिषदह- रित्यधिदैवतम् । तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम् " इति द्वे एतस्य नामनी उपासनशेषतयाऽऽम्नायेते।किं यथाश्रुते स्थानानियते उतो- भयत्रोभे इति संशयः ॥ उभयोः स्थानयोरेकरूपस्यैवोपास्यत्वा- द्विद्यैक्यमित्यनियते नामनी इति पूर्वः पक्षः ॥ अक्ष्यादित्यस्था- नसंबन्धित्वाकारभेदाद्रूपभेद इति विद्याभेदाद्वे नामनी नियते इति राद्धान्तः ॥ सूत्रार्थः—यथा मनोमयत्वादिगुणविशिष्टस्यैवो- पास्यत्वेन उभयत्र विद्यैक्यमेवमन्यत्राक्ष्यादित्याधारस्याप्येक-

स्यैव सत्यस्य ब्रह्मणः स्थानद्वयसंबन्धान्न रूपभेद इति विद्यैक्यात् द्वे नामनी अनियते ॥

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

न वैतदस्ति यद्विद्यैक्यादुभयत्रोभे नामनी इति। कुतः। विशेषात् उभयत्र हि रूपं विशिष्यते एकत्रादित्यस्थानसंबन्धि ब्रह्म इतरत्राक्षिस्थानसंबन्धि ब्रह्मेति रूपभेद इति नियते नामनी ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

दर्शयति च श्रुतिर्विद्याभेदेन गुणानुपसंहारं "तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्" इत्यादिना रूपाद्यतिदेशेन। स्वतो ह्यप्राप्तावतिदेशेन प्राप्त्यपेक्षा ॥

(सम्भृत्यधिकरणम्।)

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

तैत्तिरीयके नरायणीयानां खिलेषु च "ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान, ब्रह्म भूतानां प्रथमोत जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः" इति ब्रह्मणि ज्येष्ठानां गुणानां संभृतिर्द्युव्याप्तिश्चेत्यादि गुणजातमाम्नातम्। किमेषां सर्वासु विद्यासूपसंहारः उत स्थानविशेषोपासनेषु नियम इति संशयः ॥ अनारभ्याधीतत्वात् एषां सर्वासूपसंहार इति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—यद्यपि न स्थानविशेषसंबन्ध्युपासनमारभ्याधीता एते तथापि द्युव्याप्तिसामर्थ्यात् तस्य हृदयाद्यल्पस्थानेषूपसंहारायोगात् तत्साहचर्याच्चेतरेषां अल्पस्थानविहितासु विद्यासु नोपसंहार इति ॥ सूत्रार्थः—संभृतिद्युव्याप्तीति। समाहारद्वन्द्वत्वेन एकवद्भावः। संभृतिप्रभृतिगुणजातमप्यत एव

स्थानविशेषसंबन्धनियमान्नियतं न सर्वत्रोपसंहार्यम्। द्युव्याप्तिर्हि स्वसामर्थ्यादल्पस्थानानर्हतया तदितरस्थाननियता। संभृत्याद्यपि तत्साहचर्यात्तथैव॥

(पुरुषविद्याधिकरणम्।)

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात्॥ २४॥

तैत्तिरीयके पुरुषविद्याऽऽम्नाता "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी" इत्यादिका। छान्दोग्येपि "पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि" इत्यादिका। किमत्र विद्याभेद उत नेति संशयः॥ पुरुषविद्येति संज्ञैक्यात् तैत्तिरीयके फलसंबन्धानाम्नानात् छान्दोग्यगत "शतञ्जीवति" इत्यनेन एकफलत्वाच्च विद्यैक्यमिति पूर्वः पक्षः॥ राद्धान्तस्तु—पुरुषविद्येति संज्ञैक्येऽपि सवनत्रयकल्पनप्रकारभेदात् यजमानपत्न्यादिकल्पनप्रकारभेदाच्च रूपभेदात् तैत्तिरीयके पूर्वानुवाकगतस्य "ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति" इति ब्रह्मविद्याफलस्यैव सन्निधानात् अफलस्यास्य तदंगतया तत्फलत्वात्फलभेदाच्च विद्याभेदः॥ सूत्रार्थः—पुरुषविद्यायामप्युभयत्र रूपभेदाद्विद्याभेदः। कुतः। इतरेषां अनाम्नानात्। इतरशाखोदितानामितरशाखायामनाम्नानात्। छान्दोग्ये तैत्तिरीयकाम्नातानां यजमानपत्न्यादीनां सवनानामनाम्नानात् तैत्तिरीयके छांदोग्याम्नातानां यज्ञात्रयवानामनाम्नानादित्यर्थः। तैत्तिरीयके हि "आत्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी" इति यजमानादिकल्पनं "यत्सायं प्रातर्मध्यंदिनं च तानि सवनानि" इति च सवनत्रयकल्पनम् छांदोग्ये चाशिशिषादीनां दीक्षादित्वकल्पनं पुरुषायुषस्त्रेधा विभज्य सवनकल्पनं चेति यज्ञावयवकल्पनप्रकारभेदाद्रूपभेदः स्पष्टः।

फलमपि तथैवेति इतरेषामिति फलस्यापि ग्रहणम् ॥

(वेधाद्यधिकरणम् ।)

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

आथर्वणिकास्तैत्तिरीयका एतरेयिणश्चेत्येवमादयः उपनिषदारंभेषु "शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य । शं नो मित्रः शं वरुणः शन्नो भवत्वर्यमा । सह नाववतु" इत्यादिमंत्रान्महाव्रतादीनि च कर्माणि अधीयते । किमेषां विद्यांगत्वं उत नेति संशयः ॥ सन्निधिसमाम्नानात् विद्यांगत्वमिति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धांतस्तु—"शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य" इत्यादिमंत्रसामर्थ्यान्महाव्रतादीनां च कर्मणां श्रुत्यादिभिश्चाभिचारद्वादशाहादिषु विनियोगवत् "शन्नो मित्रः शं वरुणः । सह नाववतु" इत्यादिमंत्रस्य "ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै" इति मंत्रसामर्थ्यात् अध्ययने विनियोग इति न विद्यांगत्वम् ॥ सूत्रार्थस्तु—वेधाद्यर्थभेदादित्यस्य वेधाद्यर्थभेदवत् "सत्यं वदिष्यामि । तेजस्वि नावधीतमस्तु" इति शन्नोमित्रादेर्मंत्रस्याप्यध्ययनसंबंधरूपार्थभेदान्न विद्यांगत्वमित्यभिप्रायः ॥ अतः शन्नोमित्रादिमंत्र एवाधिकरणविषयः ॥

(हान्यधिकरणम् ।)

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छंदःस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

विदुषो ब्रह्म प्राप्नुवतः पुण्यपापयोर्विमोचनं द्वयोः शाखयोः श्रुतम् । विमुक्तयोः पुण्यपापयोरन्यत्र प्रवेश एकस्यां श्रुतः । विमोचनं प्रवेशश्चोभयमेकस्यां शाखायाम् । "तदा विद्वान्

पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति । अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चंद्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य—ब्रह्मलोकमभिसंभवामि" इति च केवलविमोचनम् । "तस्य पुत्रा दायमुपयंति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्" इति केवलप्रवेशः । "तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयंति अप्रिया दुष्कृतम्" इत्युभयम् । किं केवलहानिचिंतनं केवलोपायनचिंतनमुभयचिंतनं सर्वासु विद्यासु विकल्पेनानुष्ठेयं उत समुच्चयेनेति संशयः ॥ तथाम्नातस्यार्थवत्त्वाय विकल्प इति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धांतस्तु—पुण्यपापप्रवेशस्य विमोचनापेक्षत्वेन शाखान्तरस्थस्यापि प्रवेशवाक्यस्य शाखान्तरस्थविमोचनवाक्यशेषत्वात् वाक्यद्वयेनैकार्थविधानात् समुच्चयः । एकस्यां शाखायामुभयविधानं प्रतिपत्तृभेदेन परिह्रियते ॥ सूत्रार्थः—हानौ तु । तु शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । हानाविति प्रदर्शनार्थः । केवलविमोचने केवले चोपायने श्रूयमाणे तयोरितरेतरसमुच्चयोऽवश्यंभावी। कुतः। उपायनशब्दशेषत्वात् । उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वादित्यर्थः । त्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेशस्थानवाचित्वात् उपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषत्वं अवगम्यते। प्रदेशान्तराम्नातवाक्यस्य प्रदेशान्तराम्नातशेषत्वे दृष्टांतानाह कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवदिति। "वानस्पत्याः कुशाः" इति प्रदेशांतराम्नातस्य वाक्यस्य यथा "औदुंबर्याः कुशाः" इति तद्विशेषवाचिप्रदेशांतरस्थम् यथा च "देवासुराणां छंदोभिः" इति प्रदेशांतरस्थस्य तत्क्रमविशेषवाचि "देवच्छंदांसि पूर्वम्" इति प्रदेशांतरस्थम् यथा च "हिरण्येन षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति" इति प्रदेशांतरस्थस्य तत्कालविशेषवाचि "समयाविषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति" इति प्रदेशान्तरस्थम् यथा च

" ऋत्विज उपगायन्ति " इति प्रदेशान्तरस्थस्य "नाध्वर्युरुपगायेत् " इति तत् पर्युदासरूपं प्रदेशांतरस्थम् एवमुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषतया संभवंत्यां गतौ विकल्पोऽयुक्तः । तदुक्तं पूर्वस्मिन्कांडे "अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य" इत्यादिना ॥

(सांपरायाधिकरणम् ।)

सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

किमिदं सुकृतदुष्कृतयोर्हानिचिंतनं देहवियोगकाले एकदेशः क्षीयतेऽध्वनि शिष्टमित्युभयत्रकर्तव्यम् उत देहवियोगकाल एव सर्वं क्षीयते इति संशयः ॥ उभयत्र श्रुतेर्देवयानेन पथा गमनान्यथाऽनुपपत्त्या चोभयत्रेति पूर्वपक्षः । " अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य, धूत्वा शरीरमकृतम् " इति देहवियोगकाले "स आगच्छति विरजां नदीं तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते " इति ह्यध्वन्यपि हानिः श्रुता । देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षये हि देवयानेन गमनसाधनं कर्म न संभवति ॥ राद्धान्तस्तु—"तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये " इति देहवियोगादूर्द्धं ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेणानुभाव्यपुण्यपापफलाभावात् " अश्व इव रोमाणि विधूय पापम् " इत्यादिनैकार्थ्यादध्वन्याम्नातमपि "तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते" इति वाक्यं देहवियोगकाले सङ्गमयितव्यमिति देहवियोगकाल एव हानिचिन्तनम् । सर्वकर्मक्षये हि विद्यासामर्थ्यादेव देवयानेन पथा गमनं चोपपद्यते । विद्या हि स्वयं सूक्ष्मशरीरस्यानारंभिकापि प्रकृतसुखदुःखोपभोगसाधनस्थूलशरीरस्य सर्वकर्मणां च निरवशेषक्षयेऽपि स्वफलभूतब्रह्मप्राप्तिप्रतिपादनाय देवयानेन पथा एनं गमयितुं सूक्ष्म-

शरीरं स्थापयति॥ सूत्रार्थः—सांपराये देहवियोगकाले एव चिन्तनीयम्। कुतः। तर्तव्याभावात् देहवियोगादूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेण तरितव्यभोगाभावात्। तथा ह्यन्येऽधीयते "तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये" इति "अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति च॥

छन्दत उभयाविरोधात्॥ २८॥

एवं अर्थस्वाभाव्यात् देहवियोगकाले निरवशेषकर्मक्षयेऽवधृते सति "तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते" इति वाक्यखण्ड उभयाविरोधादुभयश्रुत्यविरोधात् छन्दतो नेयः "अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्—धूत्वा शरीरम्। तस्य तावदेव चिरम्" इति चोभयश्रुत्यविरोधाच्चरमश्रुतोऽपि "तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते" इति वाक्यखण्डः "एतं देवयानं पन्थानमापद्यते" इति प्रथमश्रुतखण्डात् प्रागनुगमयितव्य इत्यर्थः॥

अत्र चोदयति—

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः॥ २९॥

देवयानेन गतिश्रुतेरर्थवत्त्वं देहवियोगकालेऽध्वनि चेत्युभयथा कर्मक्षये सत्येव। अन्यथा देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षये सति सूक्ष्मशरीरस्याप्यारंभकनाशेन स्थित्यनुपपत्तेर्देवयानगतिश्रुतिर्विरुध्यते॥

परिहरति—

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्॥ ३०॥

भगवन्तमुपासीनानां देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षयेऽप्युपपन्नो देवयानः पन्थाः। कुतः। तल्लक्षणार्थोपलब्धेः तल्लक्षणार्थः तज्जातीयार्थः। अकर्मलभ्यार्थोपलब्धेरित्यर्थः। उपलभ्यते ह्यक-

मैलभ्यार्थो ब्रह्मोपासीनानां " स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति " इत्यादौ । लोकवत् यथा लोके राजानमुपासीनानां प्राकृतपुरुषासाधारणातिरमणीयानेकार्थसिद्धिः तद्वत् सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं महोदारं परं ब्रह्मोपासीनानां सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥

परं ब्रह्मोपासीनानां देहपातसमये सर्वकर्मक्षयादेहपातादूर्द्ध्वं कर्मफलानुभवो न विद्यत इत्येतन्न संभवति वसिष्ठादीनां ज्ञानिनामपि कर्मफलरूपदेहान्तरसंयोगः पुत्रजन्मविपदादिसुखदुःखानुभवोऽपि दृश्यते इत्याशंक्याह—

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३१ ॥

येषां ज्ञानिनां देहपातादनंतरं अर्चिरादिका गतिः प्राप्ता तेषां देहपातादूर्द्ध्वं तरितव्यकर्मफलभोगाभावात् देहपातसमये एव कर्मक्षय उक्तः। वसिष्ठादीनां त्वाधिकारिकाणां यावदधिकारसमाप्ति नार्चिरादिका गतिरस्ति। अपि त्वधिकारे स्थितिरेव। अधिकारहेतुभूतकर्मणः फलदानायारब्धत्वात्। ज्ञानिनोऽप्यारब्धं हि कर्म फलानुभवेनैव क्षीयते॥

(अनियमाधिकरणम्।)

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३२ ॥

येषूपासनेषूपकोसलादिष्वार्चिरादिका गतिराम्नाता किं तन्निष्ठानामेव तया ब्रह्मप्राप्तिः उत सर्वेषां ब्रह्मनिष्ठानामिति संशयः॥ तन्निष्ठानामेवेति पूर्वः पक्षः। इतरेषां तया ब्रह्मप्राप्तौ प्रमाणाभावात्। यत्तु पञ्चाग्निविद्यायामसाधारणवचनम् । तदप्युपकोशलादिविषयमिति निश्चीयते। अन्यथा उपकोशलादि-

ष्वाम्नानमनर्थकं स्यात् ॥ राद्धान्तस्तु—पञ्चाग्निविद्यायां “ य एवमेतद्विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति ” इति सामान्येन सर्वविषयगतिश्रवणं उपकोशलादिष्वाम्नानं न बाधितुं क्षमम्। संकोचकं च न संभवति । विद्यास्तुत्यर्थतयाऽनुवादेनाप्युपपत्तेः । अतः सर्वेषां तयैव प्राप्तिः । सूत्रार्थः—अनियमः सर्वेषां सर्वेषामविशेषेण तयैव प्राप्तिः। कुत । अविरोधः शब्दानुमानाभ्यां तथासत्येव श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः । श्रुतिः पञ्चाग्निविद्यायां निदर्शिता । स्मृतिः “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः ” इत्यादिका ॥

(अक्षरध्यधिकरणम् ।)

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

बृहदारण्यके “ एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमानण्वह्रस्वम्” इत्यादि श्रूयते । तथाऽऽथर्वणे च;“अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्” इत्यादि । किमेषामस्थूलत्वादीनां सर्वासु ब्रह्मविद्यासु उपसंहारः उत यत्र श्रुतास्तत्रैवेति संशयः ॥ विद्याविशेषरूपतया श्रुतानां सर्वविद्यासाधारणत्वाभावात् यत्र श्रुतास्तत्रैव नियता इति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—अस्थूलत्वादीनामप्यानन्दादिवत् ब्रह्मस्वरूपानुसन्धानान्तर्भावात् सर्वत्रोपसंहारः । न केवलमानन्दादिभिर्ब्रह्मस्वरूपं प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तम् । तस्यापि हि तदेव स्वरूपम्।अस्थूलत्वादिविशेषितमानन्दादि ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तं रूपम् । यद्यपि प्रत्यगात्मा स्वभावतः स्थूलत्वाद्यचेतनधर्मासंबन्धी तथापि तत्संबन्धार्हताऽस्त्येव।तदर्हतयापि हि पूर्वं तत्संबन्धः सञ्जातः। अतो ब्रह्मणस्तदनर्हस्वरूपानुसन्धानार्थतयाऽस्थूलत्वा-

दयः सर्वत्रानुसन्धेयाः॥सूत्रार्थः—अक्षरधियां अक्षरसंबन्धिनीनामस्थूलत्वादिधियां सर्वविद्यास्ववरोधः संग्रहणम्। कुतः। सामान्यतद्भावाभ्यां ब्रह्मणः सर्वत्र समानत्वात् ब्रह्मानुसन्धानान्तर्भावाच्च तासाम्। गुणबुद्धीनां हि प्रधानानुवर्तित्वं स्वभावः। औपसदवत् यथा जामदग्न्यचतूरात्रपुरोडाश्युपसद्गुणभूतः "अग्निहोत्रं च" इति मन्त्रः सामवेदपठितत्वेन सामवेदस्वरानियतोऽपि प्रधानभूतोपसदनुवर्तित्वाद्याजुर्वैदिकत्वाच्चोपसदो याजुर्वैदिकोपांशुत्वसंबन्धी तद्वत् अक्षरविद्यासंबन्धितया अधीतत्वेन तद्विद्यानियता अपि प्रधानानुवर्तित्वस्वाभाव्यात् सर्वविद्यासंबन्धिनः। तदुक्तं प्रथमे काण्डे " गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वात् " इत्यादिना ॥

एवं तर्हि " सर्वकर्मा सर्वगन्धः " इत्यादीनामपि सर्वेषां ब्रह्मगुणत्वे न क्वचिद्व्यवस्थेत्याशङ्क्याह—

इयदामनात् ॥ ३४ ॥

इयदस्थूलत्वादिविशेषितमानन्दाद्येव सर्वत्रानुसन्धयेम्। कुतः। आमननात् हेतोः। आमननं आभिमुख्येन मननं ब्रह्मानुसन्धानम्। परब्रह्मस्वरूपानुसन्धानं येन विना नोपपद्यते तत्सर्वत्रानुसन्धेयम् अन्यत्तत्र तत्र व्यवस्थितमित्यर्थः ॥

(अन्तरत्वाधिकरणम् ।)

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मानोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३५ ॥

बृहदारण्यके उषस्तिप्रश्नप्रतिवचनं " यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः योऽपानेनापानिति स त आत्मा" इत्यादि " अतोऽन्यदार्तम् " इत्यन्तमाम्नातम् । तथा तदन-

२४

न्तरं कहोलप्रश्नप्रतिवचनं "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति एतं हैतमात्मानं विदित्वा" इति "अतोऽन्यदार्तम्" इत्यन्तम् । किं उभयत्र विद्यैक्यमुत विद्याभेद इति संशयः ॥ पूर्वत्र प्राणनादिहेतुः प्रत्यगात्मा उत्तरत्राशनायाद्यतीतः परमात्मेत्युपास्यभेदाद्विद्याभेद इति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु–"यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तन्मे व्याचक्ष्व" इत्युभयत्र प्रश्नस्य परमात्मविषयत्वादेकरूपत्वाच्च सर्वप्राणिप्राणनादिहेतुत्वस्याशनायाद्यतीतत्वस्य च प्रतिवचनद्वयगतस्य परमात्मन्येकस्मिन्नेवोपास्ये संभवाच्च न विद्याभेदः ॥ सूत्रार्थः–अन्तरा "य आत्मा सर्वान्तरः" इत्युषस्तिप्रश्नो भूतग्रामवत्स्वात्मनः प्रत्यगात्मान इत्यभ्युपगन्तव्यः अन्यथा प्रतिवचनभेदानुपपत्तिरिति चेत्,नात्र प्रत्यगात्मविषयं प्रश्नद्वयम् प्रतिवचनद्वयं च । परमात्मन्येकस्मिन्नेव संभवतीत्यर्थः । उपदेशवत् "स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः" इति प्रक्रान्तायामेकस्यामेव सद्विद्यायां "भगवांस्त्वमेव मे तत् ब्रवीतु । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु" इत्यादिका प्रश्नावृत्तिः प्रतिवचनभेदश्चोपास्यमाहात्म्यप्रतिपादनपरत्वेन दृश्यते तद्वत् ॥

प्रश्नभेदपूर्वकप्रतिवचनप्रकारभेदाद्विद्याभेदोऽवर्जनीय इत्याशङ्क्याह—

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३६ ॥

"यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः" इति द्वयोः प्रश्नयोः प्रश्नस्यैकरूपत्वेन एकविषयत्वे निश्चिते सति उषस्तिकहोलयोः प्रतिवचनगतबुद्धिव्यतिहारः कार्यः । प्राणनादिहेतुत्वेन बुद्धिः सर्वान्तरात्मविषया कहोलेनापि कार्या । तथा अशनायाद्यतीतत्वबुद्धिरुषस्तिनापि कार्या । विशिंषन्ति

हि उभयत्र याज्ञवल्क्यप्रतिवचनानि एकं सर्वान्तरमेवोपास्यम् । इतरवत् यथेतरत्र सद्विद्यायां सर्वाणि प्रतिवचनानि परमकारणं परं ब्रह्मैकमेव प्रतिपादयन्ति ॥

सद्विद्यायामप्युपास्यैक्यं प्रश्नप्रतिवचनावृत्तावसत्यां कथमवगम्यते इत्यत्राह—

सैव हि सत्यादयः ॥ ३७ ॥

" सेयं देवतैक्षत " इत्यादिषु सर्वत्र सैव परा देवताऽनुवर्तते । "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" इति त एव सत्यादयः सर्वेषु प्रतिवचनेषु उपसंह्रियन्ते ॥

(कामाद्यधिकरणम् ।)

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३८ ॥

छान्दोग्ये श्रूयते "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्म पुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् " इत्यादि प्रकृत्य "तद्य इहात्मानं अनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति " इति । वाजसनेयके च " य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः" इति। किमुभयत्र विद्यैक्यं उत विद्याभेद इति संशयः ॥ रूपभेदाद्विद्याभेद इति पूर्व पक्षः । यद्यप्युभयत्र परमात्मैवोपास्यस्तथाप्येकत्राकाशशब्दाभिधेयः परमात्मोपास्य इतरत्राकाशे शयानः परमात्मेति हि रूपं भिद्यते ॥ राद्धान्तस्तु—हृदयायतनत्वसत्यसंकल्पसत्यकामत्वादेरभेद उभयत्र तद्विशिष्टः परमात्मैवोपस्य इति रूपाभेदाद्विद्यैक्यम् ।छांदोग्ये हि "दहरोऽस्मिन्नंतर आकाशस्तस्मिन् यदंतस्तदन्वेष्टव्यम्" इत्यारभ्य" किं तत्र विद्यते" इ-

त्यादिना परिचोद्य "तस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः" इत्यारभ्य "सत्यकामः सत्यसंकल्पः" इत्युक्त्वा "तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजंत्येतांश्च सत्यान् कामान्"इत्याकाशशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा तदन्तर्गताश्च सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वापहतपाप्मत्वादयो गुणाः। अतः परमात्मा हृदयायतनत्वसत्यकामत्वादिविशिष्ट उपास्य इति वाक्येनैव निर्णीतम्। वाजसनेयके च "य एषोंऽतर्हृदय आकाशस्तस्मिन्शेते सर्वस्य वशी" इत्युक्ते सति वशित्वादेः सत्यसंकल्पत्वविशेषरूपतया स एव परमात्मा हृदयायतनः सत्यसंकल्प उपास्य इति प्रतीयते । अतो दहरविद्याप्रत्यभिज्ञानात्स एव परमात्मा सत्यकामादिगुणाष्टकविशिष्ट उपास्य इति निश्चीयते । एवं निश्चिते सति आकाशे शयान इति आकाशशब्दोऽपि हृदयपुंडरीकवर्त्यवकाशवाचीति विद्यैक्यमेव ॥ सूत्रार्थः—कामादीतरत्र तत्र च वाजसनेयके छांदोग्येऽपि च सत्यकामत्वाद्येव रूपम्। कुतः। आयतनादिभ्यः हृदयायतनत्वसत्यसंकल्पत्वविशेषरूपवशित्वादिभ्यः तत्सहचारिणः सत्यकामत्वादेः प्रत्यभिज्ञानात्।"परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । अभयं वै ब्रह्म भवति" इति ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलं चैकमिति विद्यैक्यम् ॥

"मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किंचन" इत्यादेः प्रकृतत्वात् "स एष नेति नेत्यात्मा" इति च वक्ष्यमाणत्वात् "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः" इत्यादिविशेषाणां ब्रह्मस्वरूपत्वाभावात् कथं सत्यकामत्वादेः मोक्षसाधनोपासनरूपत्वमित्यत्राह—

आदरादलोपः ॥ ३९ ॥

वशित्वादेः प्रमाणान्तराविदितस्य श्रुत्यैकसमधिगम्यस्यादरेण प्रतिपादनादलोपः अप्रतिषेधः। तस्यापि ब्रह्मगुणत्वमवश्याश्रयणीयम्। विशेषनिषेधास्तु सकले एव प्राकृतविषयाः। नानात्वनिषेधस्तु सकलस्य ब्रह्मकार्यतया ब्रह्मात्मकत्वाभिप्रायः॥

सगुणोपासनस्य "स यदि पितृलोककामो भवति" इति पितृलोकादिप्राप्तिवचनात्सांसारिकफलत्वेन न मोक्षफलत्वमित्याशङ्क्याह—

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्॥ ४०॥

उपास्थितिरुपस्थानम्। ब्रह्मोपसंपत्तिः। उपस्थिते ब्रह्मोपसंपन्ने अतो ब्रह्मोपसंपत्तेरेव हेतोः तद्वचनात् पितृलोकादिप्राप्तिवचनान्न तत्सांसारिकफलम् अपि तु संसारान्मुक्तस्यैव "अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः। स स्वराड्भवतितस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारोभवति" इति च निवृत्ताविद्यस्य हि स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नस्यैव "स तत्र पर्येति" इत्युच्यते। अतो ब्रह्मोपसंपत्तिहेतुकत्वं संक्रीडनादेरवगम्यते॥

(तन्निर्धारणानियमाधिकरणम्।)

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबंधः फलम्॥ ४१॥

छांदोग्ये "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इति कर्मांगाश्रयमुद्गीथाद्युपासनं श्रूयते। तत् किं तस्मिन्कर्मणि पर्णतादिवत् नियमेनोपादेयम् उत गोदोहनादिवत् अनियमेनेति संशयः॥ कर्मांगाश्रयत्वेन पर्णतादिवत् तद्द्वारेण निरूढकार्यत-

या "यदेव विद्यया करोति–तदेव वीर्यवत्तरम्" इति वर्तमाननिर्देशस्य पृथक्फलप्रतिपादनायोगात् क्रत्वर्थतया नियमेनोपादेयमिति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धांतस्तु–"तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद" इत्युद्गीथोपासनरहितस्यापि क्रत्वनुष्ठानदर्शनात् क्रतुफलात्स्वर्गादेः पृथग्भूतवीर्यवत्तरत्वफलमिदमुपासनमिति गोदोहनादिवदनियमः । वर्तमाननिर्देशे सत्यधिकारांतरानिश्चये सति रात्रिसत्रवत् क्रतोर्वीर्यवत्तरत्वमस्योपासनस्य फलमिति कल्पनीयम् ॥ सूत्रार्थः–तन्निर्द्धारणानियमः। निर्द्धारणं निश्चयेन चेतसो धारणम्। उपासनमित्यर्थः। तस्योद्गीथोपासनस्यानियमः । कुतः । तद्दृष्टेः "तेनोभौ कुरुतः" इत्यनियमदृष्टेः । पृथग्भूतं ह्युपासनस्य फलम्। तच्चाप्रतिबन्धरूपम् । वीर्यवत्तरत्वं नाम प्रबलकर्मांतरबलेन एतस्य कर्मणः फलस्याप्रतिबन्धः । अविलंबितत्वमित्यर्थः ॥

(प्रदानाधिकरणम्।)

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

दहरविद्यायां "तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजंत्येतांश्च सत्यान्कामान्" इति अपहतपाप्मत्वादिगुणानामपि परमात्मस्वरूपचिन्तनवत् पृथक्चिन्तनं विहितम् । किं गुणचिन्तने तत्तद्गुणविशिष्टतया परमात्मानुचिन्तनमावर्तनीयं उत नेति संशयः॥परमात्मन एकस्यैव सर्वेषां गुणानां गुणित्वेन सकृदेव तच्चिन्तनोपपत्तेर्नावर्तनीयमिति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु–गुणिनः स्वरूपैक्येऽपि तत्तद्गुणविशिष्टाकारादिभेदादावर्तनीयमिति ॥ सूत्रार्थः–प्रदानवदावर्तनीयमेव । यथा " इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे " इतीन्द्रस्यैकत्वेऽपि राजत्वादिविशिष्टाकारभे-

दादेवताभेद इति प्रदानावृत्तिः तद्वदेव । तदुक्तं संकर्षे "नाना वा देवता पृथक्त्वात्" इति ॥

(लिंगभूयस्त्वाधिकरणम्।)

लिङ्गभूयस्त्वाद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४३ ॥

तैत्तिरीया अधीयते "सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुवम्, विश्वं नारायणम्" इत्यारभ्य "सोऽक्षरः परमः स्वराट्" इत्यन्तम्। अस्मिन्ननुवाके नोपासनं विधीयते। किमयं पूर्वानुवाकोदितदहरविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारणार्थः उत सर्ववेदान्तोदितसर्वपरविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारणार्थ इति संशयः॥ दहरविद्याया आनन्तर्यात्तदुपास्यविशेषनिर्द्धारणार्थ इति पूर्वः पक्षः। "सहस्रशीर्षम्" इति द्वितीयानिर्देशस्यानन्तरोदितोपासिना संबन्धस्यैव युक्तत्वाच्च ॥ राद्धान्तस्तु—परब्रह्मपरतत्त्वपरज्योतिःपरमात्माक्षराशिवशंभुशब्दैः सर्वपरविद्योपास्यानूद्य वाक्येनैव तेषां नारायणत्वविधानात् तस्य च प्रकरणाल्लिङ्गबलीयस्त्वेन बलीयस्त्वात् परविद्योपास्यनिर्द्धारणमिति निश्चीयते। न च "सहस्रशीर्षम्" इति द्वितीयानिर्देशः पूर्वेणोपासिना संबध्यते। "तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्" इति पूर्वेण कृत्प्रत्ययेन कर्माभिहितमिति तत्र द्वितीयानिर्देशायोगात्। "नारायणः परः। व्याप्य नारायणः स्थितः। परमात्मा व्यवस्थितः" इत्यादिभिरैकार्थ्यात्प्रथमार्थे द्वितीया ॥ सूत्रार्थः—सर्वविद्योपास्यनिर्द्धारणे लिङ्गभूयस्त्वात्तस्य चिन्हभूतवाक्यभूयस्त्वादित्यर्थः तद्धि वाक्यं प्रकरणाद्बलीयः। तदपि पूर्वस्मिन्काण्डे "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यम्" इत्यादिनोक्तम्। एवं सर्वोपा-

स्यानिर्द्धारणे निश्चिते सति दहरविद्यायामपि अयमेवोपास्य इति "पद्मकोशप्रतीकाशम्" इत्यादिना हृदयाद्यभिधानं च युज्यत इत्यभिप्रायः ॥

(पूर्वविकल्पाधिकरणम् ।)

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रिया मानसवत् ॥ ४४ ॥

वाजसनेयके अग्निरहस्ये " मनश्चितो वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः " इत्यादिना मनश्चितादयोऽग्नयो विद्यारूपाः श्रूयन्ते। किमेते क्रियामयक्रत्वङ्गभूता उत विद्यामयक्रत्वङ्गभूता इति संशयः ॥ अस्मिन्प्रकरणे विद्यामयक्रत्वनुबन्धिग्रहस्तोत्रादिदर्शनेऽपि क्रतोर्विधानाभावात् फलान्तराप्रतीतेश्च पूर्वत्र " असद्वा इदमग्र आसीत् " इत्यादिना इष्टकचितस्याग्नेः प्रकृतत्वान्मनश्चितादिषु च " तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः " इति तत्कार्यातिदेशादिष्टकचितेनैषां विकल्प प्रतीतेश्च इष्टकाचिताग्निशेषभूतक्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन तदङ्गभूता इति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—" तेहैते विद्याचित एव विद्यया हैवैत एवं विदश्चिता भवन्ति" इति मनश्चितादीनां सांपादिकाग्नित्वेन विद्यारूपत्वे सिद्धेऽपि " ते हैते विद्याचित एव " इति श्रुतिर्विद्यामयक्रत्वङ्गत्वमेषां विद्यारूपतामवगमयतीति निश्चयात् सान्निहितैर्मानसैर्ग्रहस्तोत्रादिभिः क्रत्वनुबन्धैरनुवादवाक्यसरूपवाक्यप्रतिपादितैः क्रतुदर्शने सति " वचनानि त्वपूर्वत्वात् " इति न्यायेन मनश्चितादीनां शेषिभूतविद्यामयक्रतोर्विधिः परिकल्प्यते । "तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः" इति अतिदेशेनेष्टकाचिताग्नेः

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	२	६
धातुपाठः (शिला -))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	४	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	४	०	०
उपसर्गवृत्तिः	०	१	०